T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Hukuku Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

İSLAM HUKUK USULÜNDE İCMÂ
(GAZZÂLÎ VE İBN RÜŞD'ÜN İCMÂ' ANLAYIŞLARI)

İbrahim BOR
19949032

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Orhan CANPOLAT

Diyarbakır-2022

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Hukuku Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

İSLAM HUKUK USULÜNDE İCMÂ
(GAZZÂLÎ VE İBN RÜŞD'ÜN İCMÂ' ANLAYIŞLARI)

İbrahim BOR
19949032

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Orhan CANPOLAT

Diyarbakır-2022

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün Mukâyeseli İcmâ' Anlayışları" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

…/…/2022

İbrahim BOR

ÖN SÖZ

Hayatın akışı içerisinde günden güne gerek değişen yaşam şartları, gerek gelişen teknolojinin hayatımıza kattığı yenilikler sebebiyle Müslümanlar olarak hükmünün belirlenmesi gereken birçok yeni mesele ile karşılaşmaktayız. Bu yeni meselelerin hükümlerinin belirlenmesi konusunda kişisel çabalar çoğunlukla yetersiz kalabilmektedir. Kimi zaman da birbirine zıt onlarca farklı çözümün ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. İslam âlimlerinin, ortaya çıkan bu yeni meseleler karşısında insanların ihtiyaçlarına binaen çözüm üretmesi bir zorunluluktur. Nitekim âlimlerimiz her dönemde ortaya çıkan problemlere çözümler üreterek İslam hukukunun durağanlaşmasının önüne geçmişlerdir. Bir asırdaki Müctehitlerin ortaya çıkan yeni meselelerin hükmü üzerinde ittifak etmelerine de icmâ' denmiştir.

İcmâın şer'i bir delil olarak kabul edilmesi beraberinde birçok soruyu da akla getirmiştir. İcmâın güncelliği, fonksiyonelliği, değişebilirliği, günümüz şartlarında mümkün olup olmadığı, bir dönemde kabul edilmiş olan icmâın ebediyyen kabulünün zorunlu olup olmadığı gibi konular bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmada icmaı ele alıp icmâa dair bu soruların cevaplarını iki usûl âliminin icmâ' anlayışları çerçevesinde değerlendireceğiz. Konuya bakış açılarını daha iyi görebilmek ve birbirinden farklı düşündükleri noktaları daha iyi tespit edebilmek için de usûl alanında yazmış oldukları eserlerini birbirine mukayese ederek inceleyeceğiz.

İslâm hukuk usulü alanında kaleme aldığı eserlerle büyük bir öneme haiz, Hüccetü'l-İslâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî ile Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtubi'nin (İbn Rüşd el-Hafîd) usûle dair kaleme aldıkları eserlerden icmaa dair görüşlerini mukâyeseli bir şekilde ele alacağız.

Gazzâlî'nin özellikle *"el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl"* adlı eseri ve İbn Rüşd'ün "*ed-Darûrî fî Usûli'l-Fıkh" ve "Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid"* adlı eserleri çalışmamızda en çok faydalanacağımız eserler olacak. Böylece iki farklı mezhep müçtehidinin icmâa dair görüşlerini birbirine mukayese ederek aradaki benzer ve farklı yönleri ortaya koymaya çalışıp icmâa dair sonuları cevaplayacağız.

Çalışmamız, giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin önemi ve amacı, metodu ve kaynaklarından bahsedilmiştir. Birinci bölümde Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün biyografileri, ilmi şahsiyetleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca çalışmamızın ana kaynaklarından olduğu için Gazzâlî'nin usule dair yazdığı *el-Mustasfa* adlı eseri ve İbn Rüşd'ün fıkıh usûlüne dair görüşlerini serdettiği *ed-Darûrî fî Usûli'l-Fıkh* adlı eseri tanıtılmıştır. Yine İbn Rüşd'ün usûle dair görüşleri açısından önemli olan *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid* adlı eseri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde çalışmamızın ana konusu olan icmâ', icmâın manası ve kaynak oluşu, delil olarak ortaya çıkış süreci, oluşum imkânı, icmâın rükünleri ve kısımları, icmâ ile ilgili ihtilaflar ve bu ihtilaflara verilen cevaplar genel hatlarıyla ele alınmıştır. Son bölümde ise Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün icmâa dair görüşleri mukayeseli bir şekilde ele alınmıştır.

Çalışmamın her aşamasında fikir ve görüşleriyle bana rehberlik eden hiçbir konuda desteğini esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Orhan CANPOLAT'a, bugüne kadar üzerimde emeklerini hissettiğim bütün hocalarıma ve arkadaşım M. Sait AVCI'ya teşekkürü bir borç bilirim. Tezin yazımı sürecinde her türlü özveriyi gösteren, desteğini esirgemeyen kıymetli aile efradıma gönülden teşekkür ederim.

İbrahim BOR

Diyarbakır 2022

ÖZET

İcmâ' konusu, İslam hukuk literatüründe uzun dönemler boyunca tartışılmıştır. İcmâın güncelliği, fonksiyonelliği, değişebilirliği, bir mesele üzerinde icmâ' edildikten sonra bu icmâın değişebilirliği, günümüz şartlarında icmâın mümkün olup olmadığı gibi birçok konu İslam âlimlerinin gündemini meşgul etmiştir. Bu çalışma İslam hukukunun ana kaynaklarından olan ve her dönemde önemini koruyan icmâ ile ilgili problermleri ele alarak bu problemlere çözüm üretebilmek ve bu konuda görüşleri hem kendi döneminde hem de kendinden sonraki dönemlerde oldukça etkili olan Şafiî mezhebinin önde gelen müctehidlerinden Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Mâlikî mezhebinin önde gelen müctehidlerinden İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) icmâ' konusundaki görüşleri mukayese edilerek bu ihtilaflara cevap verilmiştir. Bu kapsamda hazırlanan çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümünde; Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün hayatları, eğitimleri, ilmi şahsiyetleri, eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca her iki müçtehidin fıkıh usulüne dair kaleme aldıkları eserler detaylı bir şekilde tanıtılmıştır. İkinci bölümde çalışmamızın ana konusu olan icmâ', icmâın manası ve kaynak oluşu, delil olarak ortaya çıkış süreci, oluşum imkânı, icmâın rükünleri ve kısımları, icmâ ile ilgili ihtilaflar ve bu ihtilaflara verilen cevaplar genel hatlarıyla ele alınmıştır. Son bölümde ise Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün icmâa dair görüşleri mukayeseli bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: İslam Hukuku, Gazzâlî, İbn Rüşd, Şer'î deliller, İcmâ

ABSTRACT

The subject of ijma' has been discussed for long periods in the Islamic legal literature. Many issues such as the actuality, functionality, changeability of ijma, the changeability of ijma after ijma' on an issue, whether ijma is possible in today's conditions have occupied the agenda of Islamic scholars. This study aims to address the problems related to ijma, which is one of the main sources of Islamic law and maintains its importance in every period, to find solutions to these problems and to be able to produce solutions to these problems, and to be one of the leading mujtahids of the Shafi'i sect (d. 505/1111). and Ibn Rushd (d. 595/1198), one of the leading mujtahids of the Maliki sect, on the subject of ijma' and these disagreements were answered. The study prepared in this context consists of three parts.

In the first part; Information about the lives, educations, scientific personalities and works of Ghazali and Ibn Rushd is given. In addition, the works written by both mujtahids on the fiqh method were introduced in detail. In the second part, the main subject of our study, ijma', the meaning and source of ijma, the process of emergence as evidence, the possibility of formation, the elements and parts of ijma, the conflicts related to ijma and the answers given to these disagreements are discussed in general terms. In the last part, the views of Ghazali and Ibn Rushd on ijma are discussed in a comparative way.

Key words: Islamic Law, Ghazali, Ibn Rushd, Shari'a proofs, Ijma

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**

ÖZET ..... **III**

ABSTRACT ..... **IV**

İÇİNDEKİLER ..... **V**

KISALTMALAR ..... **IX**

GİRİŞ **1**

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ **1**

2. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAPSAMI **2**

3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI **4**

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ VE İBN RÜŞD'ÜN HAYATI VE ESERLERİ **5**

1.1. GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ **5**

1.1.1. İsmi, Künyesi ve Nesebi 5

1.1.2. Ailesi 5

1.1.3. Eğitimi ve İlim Yolculuğu 6

1.1.4. İlmi Şahsiyeti 9

1.1.5. Hocaları ve Talebeleri 11

1.1.6. Gazzâlî'nin Eserleri 13

1.1.6.1. Fıkıh alanındaki eserleri 14

1.1.6.1.1. el-Menhûl fi'l-usûl 14

1.1.6.1.2. el-Basît fi'l-furû 14

1.1.6.1.3. el-Vasît 15

1.1.6.1.4. el-Vecîz 15
1.1.6.1.5. el-Fetâvâ 16
1.1.6.1.6. el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl 16
1.1.6.1.7. Hulâsatü'l-muhtasar ve nukâvetü'l-mu'tasar 19
1.1.6.1.8. Gâyetü'l-gavr fî dirâyeti'd-devr 20
1.1.6.1.9. et-Talîka fî fürûi'l-mezheb 20
1.1.6.1.10. Meâhizü'l-hilâf 20
1.1.6.1.11. Tehzîbü'l-usûl 20
1.1.6.2. Metodoloji-Mantık alanındaki eserleri 20
1.1.6.3. Kelâm alanındaki eserleri 20
1.1.6.4. Felsefe alanındaki eserleri 21
1.1.6.5. Tasavvuf-Ahlâk alanındaki eserleri 21
1.2. İBN RÜŞD'ÜN HAYATI VE ESERLERİ 22
1.2.1. İsmi, Künyesi ve Nesebi 22
1.2.2. Ailesi 22
1.2.3. Eğitimi ve İlim Yolculuğu 24
1.2.4. İlmi Kişiliği 26
1.2.5. İbn Rüşd'ün Eserleri 27
1.2.5.1. Fıkıh alanındaki eserleri 27
1.2.5.1.1. Ed-Darûrî fî usûli'l-fıkh (Muhtasaru'l-mustasfâ) 27
1.2.5.1.2. Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid 28
1.2.5.2. Fizik alanındaki eserleri 31
1.2.5.3. Metafizik alanındaki eserleri 32
1.2.5.4. Cedel ve Safsata alanındaki eserleri 32
1.2.5.5. Matematik ve Astronomi alanındaki eserleri 32
1.2.5.6. Tıp alanındaki eserleri 32
1.2.5.7. Mantık alanındaki eserleri 33
1.2.5.8. Ahlak alanındaki eseri 33
1.2.5.9. Siyaset alanındaki eseri 33
1.2.5.10. Gramer alanındaki eseri 33

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM HUKUK USÛLÜNDE İCMÂ' 34

2.1. İCMÂIN MANASI VE KAYNAK OLUŞU 34
2.1.1. Lügat Manası 34
2.1.2. Istılâh Manası 35
2.1.3. İcmâın Kitâb ve Sünnetten Delilleri 35
2.2. İCMÂ'IN DELİL OLARAK ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ 39
2.2.1. Hz. Peygamber Döneminde İcmâ' 39
2.2.2. Sahabe Döneminde İcmâ' 40
2.2.3. Sahabe Döneminden Sonra İcmâ' 43
2.3. İCMÂIN OLUŞUM İMKÂNI 46
2.3.1. İcmâı Mümkün Görmeyenler ve Gerekçeleri 47
2.3.2. İcmâı Sadece Sahabe Devrinde Mümkün Görenler ve Gerekçeleri 48
2.3.3. İcmâın Sadece Dinin Temel Meselelerinde Mümkün Olduğunu Savunanlar ve Gerekçeleri 49
2.3.4. İcmâın Her Zaman Mümkün Olabileceğini Savunanlar ve Gerekçeleri .. 50
2.4. İCMÂIN ŞARTLARI 52
2.4.1. Müctehid 53
2.4.1.1. Müctehidde aranan şartlar 53
2.4.1.1.1. İctihad ehliyeti 53
2.4.1.1.2. Müctehidlerin Müslüman olması 55
2.4.1.2. Müctehid olmayan uzmanların icmâa katılması 55
2.4.1.3. İcmâa katılan müctehidlerin sayısı 55
2.4.2. İcmâ'ın Oluşumunda Müctehidlerin İttifâkı 57
2.4.2.1. İcmâın oluşumunda ittifaka katılım şekli 57
2.4.2.1.1. Sarih icmâ' 57
2.4.2.1.2. Sükûtî icmâ' 58
2.4.2.2 İttifakın zamanı ve oluşma şekli 59
2.4.2.3. İcmâın oluşum alanı 61
2.4.2.4. İcmâ' sayılmayan ittifaklar 61
2.5. İCMÂIN KISIMLARI 62
2.5.1. Oluşumu Açısından İcmâ' 62
2.5.1.1. Sarih icmâ' 62
2.5.1.2. Sükûtî icmâ' 62

2.5.2. Nakli Açısından İcmâ' 63
2.5.2.1. Tevatüren nakledilen icmâ' 63
2.5.2.2. Ahad yolla nakledilen icmâ' 63
2.5.2.3. Şöhret yoluyla nakledilen icmâ' 63
2.5.3. Delil Oluşu Açısından İcmâ' 63
2.5.3.1. Kat'i icmâ' 63
2.5.3.2. Zanni icmâ' 63
2.5.4. Fonksiyonu Açısından İcmâ' 64
2.5.4.1. Te'kid edici icmâ' (Müekkid icmâ') 64
2.5.4.2. Başlı başına hüküm koyan icmâ' (İnşâî icmâ') 64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZÂLÎ VE İBN RÜŞD'ÜN MUKÂYESELİ İCMÂ' ANLAYIŞLARI 65

3.1. İCMÂIN HÜCCET OLUŞUNUN İSBATI 65
3.1.1. İcmâ' Lafzı ve Manası 65
3.1.2. İcmâın Gerçekleşme ve Bilinme İmkânı 66
3.1.3. İcmâ'ın Hücciyyeti/Delil Oluşu 67
3.2. İCMÂIN ŞARTLARI 72
3.2.1. İcmâ' Ehli 72
3.2.1.1. İcmâa katılabilecek âlimlerin vasıfları 73
3.2.1.2. İcmâ' edenlerin sayısı 74
3.2.1.3. Sahabeden sonrakilerin icmâı 74
3.2.1.4. Medine halkının icmâı 75
3.2.2. İcmâ' (Nefsu'l-İcmâ') 77
3.2.2.1. Sükûtî icmâın değeri 77
3.2.2.2. Asrın inkırâzı 79
3.3. İCMÂIN HÜKMÜ 80

SONUÇ 82

KAYNAKÇA 85

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhisselam
b.	Bin, İbn (oğlu/oğul)
bkz.	Bakınız
c.	Cild
c.c.	Celle Celâluhu
Çev.	Çeviren, Tercüme Eden
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Hz.	Hazreti, Hazretleri
h.	Hicri
r.a.	Radıyallahu anh/anhâ/anhumâ
s.	Sayfa
sy.	Sayı
s.a.s.	Sallalahu Aleyhi ve Sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik Eden
ö.	Ölüm Tarihi
Yay.	Yayınları, Yayınevi

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

İslam dininde Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet'ten sonraki hüccet hiç şüphesiz icmâ'dır. Fıkhî bir mesele üzerinde o asırdaki müctehidler ittifak etmişlerse artık bu meselenin hükmü kesinleşmiş, icmâ' meydana gelmiş demektir. İcmâın hücciyyeti, her dönemde dört mezhep imamı başta olmak üzere neredeyse İslam âlimlerinin tamamı tarafından kabul edilmiştir.

Bu konuda ihtilaflar yok denecek kadar azdır. Ancak icmâın hangi konularda geçerli olduğu, hangi dönemde meydana gelen icmâın hüccet olduğu, sahabe neslinden sonra meydana gelen icmâın geçerli olup olmadığı, avamın da icmâa dâhil olup olamayacağı, asrın inkırazının şart olup olmadığı, günümüzde icmâın mümkün olup olmadığı gibi birçok mesele üzerinde ihtilaflar meydana gelmiştir.

Bu çalışmada İslam hukukunun ana kaynaklarından üçüncüsü olan icmâ' delili, icmâın manası ve kaynak oluşu, delil olarak ortaya çıkış süreci, oluşum imkânı, icmâın rükünleri ve kısımları, icmâ ile ilgili ihtilaflar, icmâın mümkün olup olmadığı gibi birçok soru ve bu sorulara verilen cevaplar genel hatlarıyla ele alınacaktır. Bu soru ve ihtilaflar ele alınırken de Şafiî mezhebinin önde gelen müctehidlerinden Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Mâlikî mezhebinin önde gelen müctehidlerinden İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) icmâa dair bu soru ve ihtilaflara verdikleri cevaplar üzerinden cevaplar aranacaktır. Gazzâlî'nin usûle dair görüşlerini kaleme aldığı en son eseri *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*'dür. İbn Rüşd de Gazzâlî'nin bu kıymetli eserinin üzerine *ed-Darûrî fi Usûl'l-Fıkh* (*Muhtasaru'l-Mustasfâ*) adlı eserini kaleme almıştır. İcmâ' konusundaki ihtilafların ve bu ihtilaflara verilen cevapların

daha iyi anlaşılabilmesi için bu iki müstesna İslam âliminin icmâ' ile alakalı görüşleri çalışmamızda mukayese edilecektir.

İslam hukukunun bütün dönemlerinde icmâ', önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İcmâın niteliği gerçekleşebilir ve uygulanabilir olma konusu, İslam hukukunun fonksiyonelliği bakımından önemlidir. İcmâa dair birçok soru hâlâ tam anlamıyla cevaplanabilmiş değildir. Mesela İslam ulemasına göre icmâ' geçmişte gerçekleşmiştir. Ama günümüzde gerçekleşmesi mümkün olmayan bir kavram mı? Yoksa bugün de gerçekleşebilir mi? Toplumsal hayat şartları değiştikçe buna bağlı olarak hukuki kavramlar da değişir. O halde icmâ' toplumsal hayat şartlarından ne kadar etkilenmiştir? Toplumsal şartlar ne olursa olsun icmâ' değişmeyen kavramlardan mıdır? Üstelik ulaşım ve iletişim şartlarının günümüzde bu kadar ilerlemesi icmâa dair soruların çözümü konusunda bir fayda sağlamaz mı? İcmâ' ile ilgili birçok soru hâlâ cevap aramaktadır. Dolayısıyla şer'i delillerden biri olarak kabul edilen icmâın incelenmesi kaçınılmaz olarak karşımıza çıkmaktadır.

İcmâa ait bütün bu tartışmaların zemininin ilk dönemlerde aranması, kavramın sağlıklı olarak ortaya konması açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple icmâa ait soruların cevabını Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün icmâ' anlayışlarında arayacağız. Bu perspektiften bakılınca İslam hukukunda icmâın önemi ve bu iki müstesna müçtehidin icmâ' anlayışının mukayeseli bir şekilde ortaya konarak icmâa dair soruların cevaplanması birleşince konunun önemi ortaya çıkmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAPSAMI

Bu çalışmada İslam hukukunun ana kaynaklarından üçüncüsü olan icmâa dair soru ve ihtilaflara ve bu sorulara verilen cevaplara değinilecek, ayrıca iki büyük İslam düşünürü, Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün icmâ anlayışlarıyla karşılaştırmalı bir şekilde bu ihtilaflara cevaplar verilecektir. Her iki müçtehidin fıkıh usulüne dair kaleme aldıkları eserlerden icmâa dair görüşleri tespit edildikten sonra gerek kendi mezhep imamlarından farklı

düşündükleri konularda gerek de birbirinden farklı düşündükleri noktaları birbirine mukayese ederek icmâa dair ortaya atılan soru ve ihtilafları değerlendireceğiz. Gazzâlî'nin icmâa dair görüşlerini belirlerken *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* adlı eserinden, İbn Rüşd'ün icmâ' anlayışını ise *ed-Darûrî fî usûli'l-fikh* ve *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* adlı eserlerini inceleyerek ortaya koyacağız. Ancak bundan önce ehl-i sünnet âlimlerinin genel manada icmâa dair görüşlerine, icmâ ile ilgili ihtilaflara ve bu ihtilaflara verilen cevaplara değineceğiz. Böylece Gazzâlî ile İbn Rüşd'ün icmâ ile alakalı problemlere verdikleri cevapların ve birbirileri arasındaki farklılıkların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağını düşünmekteyiz. Çalışmanın son bölümünde ise her iki İslam düşünürünün icmâa dair görüşleri mukayese edilirken öncelikle Gazzâlî'nin görüşü verilecek, delilleri ortaya konulacak sonrasında ise İbn Rüşd'ün görüşü ve delilleri zikredilecektir.

İslam hukuk usulünde icmâın yeri ve icmâ ile ilgili ihtilafların Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün mukâyeseli icmâ' anlayışları üzerinden çözümünü konu edinen bu çalışmada, birinci bölümde her iki fakihin biyografik bilgileri üzerinde durulacaktır. Ayrıca Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* adlı eseri ve İbn Rüşd'ün *ed-Darûrî fî usûli'l-Fıkh* ile *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* adlı eserleri çalışmanın ana kaynaklarından olduğu için detaylıca ele alınacak olup çalışmanın çoğunda bu eserlerden faydalanılacaktır.

İkinci bölümde ise çalışmamızın konusu olan icmâın sözlük ve terim anlamı, kitap ve sünnetten delilleri, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde, sahabeden sonra icmâın durumu, mümkün olup olmadığı, bu iki görüşü savunanların delilleri, icmâın temel unsurları ele alınarak genel hatlarıyla icmâa değinilecektir.

Son bölümde Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün icmâa dair görüşleri tespit edildikten sonra hem kendi mezhep imamlarından farklı düşündükleri konularda hem de birbirinden farklı düşündükleri noktalar birbirine mukayese edilerek ortaya konulacaktır. Ayrıca görüşlerini nasıl

temellendirdikleri, bu konularda yapılan itirazlara nasıl cevaplar verdikleri karşılaştırmalı olarak ele alınarak icmâa dair ihtilaflara çözümler aranacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamızı hazırlarken fıkıh usûlüne dair kaleme alınmış birçok ana kaynaktan istifade ettik. GazzâlÎ ve İbn Rüşd'ün icmâa dair görüşlerini tespit etmek için de Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Mustasfâ min ilmi'l-Usûl* adlı eserinden, İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid* ve *ed-Darûrî fî Usûli'l-Fıkh (Muhtasaru'l-Mustasfâ)* adlı eserlerinden istifade ettik.

el-Mustasfâ, Gazzâlî'nin usûle dair görüşlerinin tespit edilmesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim Gazzâlî bu eserinin ömrünün sonlarına doğru kaleme almıştır. Bu açıdan bakıldığında usule dair görüşlerinin son halini yansıttığı söylenebilir. Ayrıca *el-Mustasfa* gerek yazım tarzı olsun gerek sistematiği olsun kendisinden sonraki nesillere usûl bakımından örnek olmuştur. Üzerine sayısız çalışmalar yapılmıştır.

ed-Darûrî fî usûli'l-fıkh ise, İbn Rüşd'ün fıkıh usulüne dair görüşlerini serdettiği günümüze ulaşan tek eseridir. Bu açıdan oldukça önemlidir. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* de her ne kadar İbn Rüşd'ün görüşleri hakkında bilgi verse de bir usûl kitabı değildir. Ayrıca İbn Rüşd, ed-Darûrî adlı eserini Gazzâlî'nin el-Mustasfa'sı üzerine kaleme almıştır. Bu da çalışmamızda her iki eserin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Çalışmamızda, burada adını zikretmediğimiz daha birçok eserden istifade ettik. Ayrıca ayet meallerini Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mealini esas alarak yazdık.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ VE İBN RÜŞD'ÜN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.1. İsmi, Künyesi ve Nesebi

Hüccetü'l-İslâm Zeynü'd-Din Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî 450 (1058) yılında İran'ın Horosan bölgesinde yer alan Tûs şehrinde dünyaya gelmiştir.[1] İslâm'ın delili veya kanıtı manasına gelen "Hüccetü'l-İslam" lakabıyla ün kazanmıştır. Meşhur olan nisbesi Gazzâlî veya Gazâlî'dir. Gazzâli'yi tercih edenler babasının mesleğine nispetle "*Gazzâl*" yani "*Yün eğirici*", "*Gazzâlî*" adını tercih edenler ise doğduğu köyün adını yani "*Gazale*"'yi bazalarak "*Gazalî*" demişlerdir.[2]

1.1.2. Ailesi

Gazzâlî'nin aile efradı hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. Âlim ve mutasavvuf kimliğiyle büyük bir ün kazanan Mecdü'd-din Ebu'l-Futûh Ahmed el-Gazzâlî adında bir erkek kardeşi, ayrıca birkaç kızkardeşinin olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bazı kaynaklarda Tus şehrinin bilginleri arasında yer alan Ebu Hâmid el-Gazâlî adında bir

---

[1] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut - Hüseyin Esad (Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2014), 19/322; Ebu Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ* (Kahire: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1999), 6/195; Mustafa Çağrıcı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996), 13/489.

[2] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/490.

amcasının olduğu kaynaklarda geçmektedir. Babası Muhammed'in, yün eğirip satarak geçimini sağlayan bir esnaf olduğu ve bu yüzden ilimle meşgul olmadığı belirtilmektedir. Ölümünün yaklaştığını anlayınca iki oğlunu iyiliksever sûfî bir arkadaşına emanet etmiştir. Bu zat da babalarının mirası tükeninceye kadar Gazzâlî ve kardeşi Ahmed'in eğitimi ile ilgilenmiştir. Sonrasında ise bir medreseye intisap etmelerini sağlamıştır.[3]

1.1.3. Eğitimi ve İlim Yolculuğu

Gazzâlî, babasının vefatından sonra okuma yazma, Kurân-ı Kerim, dilbilgisi eğitimini baba dostunun yanında almıştır. Fıkıh öğrenimine 465 (1073) yılında Ahmed b. Muhammed er-Râzkânî'den dersler alarak Tûs'ta başlamıştır. Gazzâlî daha sonra Cürcân'a gitmiştir. Eğitimine burada devam etmiştir.[4]

Es'ad el-Meyhenî adlı talebesinden rivayet edildiğine göre Gazzâlî'nin Cürcân'daki eğitimi beş yıl sürmüştür. Eğitimini tamamladıktan sonra bir kafile ile Tûs'a dönerken eşkıya kafilenin yolunu kesmiş ve bütün eşyalarını almıştır. Gazzâlî eşkıya reisine gidip ders notlarını geri vermesini istemiştir. Eşkıya reisi, bilgileri ezberlemek yerine kâğıtlara yazmasından ötürü kendisiyle alay edip notlarını geri vermiştir. Bu olay Gazzâlî'nin hayatında bir dönüm noktası olmuştur ve üç yıl içerisinde, kaleme aldığı bütün notları ezberlemiştir.[5]

473'te (1080) içerisinde ilim talebelerinin de olduğu bir kafile ile Nîşâbur'a gitmiştir. Vezir Nizamülmülk'ün sağladığı imkânlardan yararlanarak Nizâmiye Medresesi'ne girmiş ve dönemin en tanınmış kelâm âlimi olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) ders halkasına

---

[3] Sabri Orman, *Gazâlî Biyografisi Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi İhya Hareketi Etkisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 23.

[4] Abdurrahman Bedevi, *Müellefâtu'l-Gazâlî* (Suudi Arabistan: Vekâletü'l-Matbûât, 1977), 21; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 19/323.

[5] es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye*, 6/196.

katılmış ve kısa bir süre içerisinde de Cüveynî'nin en gözde öğrencisi olmuştur.[6]

Gazzâlî'nin olağanüstü bir zekâya ve sağlam bir hâfızaya sahip olduğu aşikârdır. Nîşâbur'a gitmeden önceki eğitim hayatında kendisini fıkıh başta olmak üzere birçok ilim dalında ileri derecede yetiştirmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca Nişabur'da mantık ve çeşitli tartışma disiplinleriyle kelâm ilminin yanı sıra felsefenin bazı konularında önemli bilgiler elde etmiştir.[7]

Cüveyni'nin 478'de vefat etmesinden sonra Nizâmulmülk'ün himayesindeki seçkin âlimlerden bu vesileyle çokça istifade etmiştir. Gazzâlî 484 yılında Nizamulmülk tarafından Nizamiye Medresesi müderrisliğine atanmıştır.[8]

Gazzâlî, *el-Munkız*'da anlattığına göre Nizâmiye Medresesinde bir yandan 300'e yakın öğrenciye ders verip, birçok eser kaleme almıştır. Öte yandan ise felsefe, kelâm, bâtınîlik ve tasavvuf ile ilgilenmiştir. Dört yıl boyunca bu medresede kalan Gazzâlî birçok eser telif etmiştir.[9] Gazzâlî felsefe üzerine yaptığı araştırmalar sonucunda kendisinin de tenkit ettiği Meşşâî-İşrâkî felsefeyi iyice kavramıştır. Bu süre zarfında felsefeyle ilgili edindiği bilgileri tekrar gözden geçirmiştir. Bu çalışmayla filozofların doğru-yanlış bütün görüşlerini tespit etmiştir.

Gazzâlî bu araştırma ve incelemelerin neticesinde ruhen bir bunalıma girmiştir. İlminin verdiği eğitimin Allah rızası için mi şan şöhret için mi olduğu konusunda kendini sorgular hale gelmiştir. Gazzâlî'nin hayatı dışarıdan bakıldığında gayet iyi ve başarılı görünmekteydi. Oysa her geçen gün artan şüphelerle, çeşitli akımların savunduğu görüş ve inançlardan

---

[6] Bedevi, *Müellefâtu'l-Gazâlî*, 22; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 19/323.

[7] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 19/323.

[8] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 19/323; Bedevi, *Müellefâtu'l-Gazâlî*, 22.

[9] Hüccetü'l-İslâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 15-17.

hangisinin doğru, hangisinin yanlış olduğunu düşündüğü fikrî bunalımlarla doluydu.[10]

Gazzâlî altı ay nefsi ile mücadele etti ve sonunda Bağdat ile olan ilişkisini tamamıyla kesmeye karar verdi. Aile efradına yetecek bir miktarda yanına mal ve erzak alıp kalanını muhtaçlara dağıtmıştır. Öncelikle Şam'a giderek oradaki Emeviyye Camiî'nde nefis terbiyesi ile meşgul olmuş ve kalbini arındırmak maksadıyla bir süre riyâzet hayatı yaşamıştır. Daha sonra Şam'dan Kudüs'e gitmiştir. Bir süre de orada inzivâ hayatı yaşamıştır. Ardından hac farizasını yerine getirmek için Mekke ve Medine'ye giderek on yıllık inziva dönemini yoğun bir tefekkür ve ibadet ile geçirmiştir.[11]

Gazzâlî, inzivaya çekildiği bu süre içerisinde "*İhya-u Ulûmi'd-Din, el-Maksadü'lesnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ, Bidâyetü'l-hidâye, el-Vecîz, Cevâhirü'l-Kur'ân, el-Erba'în fî usûli'd-dîn, el-Madnûn bih 'alâ gayri ehlih, el-Madnûnü's-sağîr, Faysalü't-tefrika, el-Kânûnü'l-küllî fi't-te'vîl, Kimyâ-yı Sa'âdet, Eyyühe'l-veled, el-Müstazhirî, Hüccetü'l-hakk, Mufassılü'l-hilâf, ed-Dürc* ve *el-Kıstâsü'l-müstakîm*" adlı eserlerini yazmıştır.[12]

Gazzâlî Zilkade 499'da (1106) Nîşâbur'a dönmüş ve Nizâmiye Medresesi'nde tekrar öğretim görevine başlamıştır. Kendisi, "*O zaman mevki kazandıran ilmi öğretiyordum, şimdi ise mevkileri terkettiren ilme çağırıyorum*" diyerek asıl maksadının İslam ümmetinin mübtela olduğu hastalıklardan onları kurtarmak için ilim öğretmek olduğunu ortaya koymuştur.[13]

Gazzâlî üç yıl daha eğitim verdikten sonra sağlığı hocalık faaliyetlerini yapmasına engel olmuş ve tekrar resmî görevini bırakıp Tûs'a dönmüştür. Bu arada telif çalışmalarına da devam etmiştir. Bu sırada "*Gâyetü'l-gavr, el-Mustasfa min ilmi'l-usûl, el-İmlâ alâ işkâlâti'l-İhyâ, ed-*

[10] el-Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, 46; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 19/323.

[11] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 19/323.

[12] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 19/324.

[13] el-Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, 50.

Dürretü'l-fâhire, İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-kelâm ve *Minhâcu'l-âbidîn*" adlı eserlerini kaleme almıştır.

Ömrünün son demlerini ders okutarak, gönül ehlinin sohbetlerine katılarak ve eserler kaleme alarak geçirmiştir. Ayrıca o zamana kadar yeterince birikim sahibi olmadığını belirttiği hadis ilmiyle de meşgul olmuştur. Gazzâlî 14 Cemâziyelâhir 505 (18 Aralık 1111) tarihinde vefat etmiştir. Tûs'ta ünlü şair Firdevsî'nin kabrinin yakınına defnedilmiştir. Günümüzde burada bulunan yapı halk arasında Hârûniyye adıyla anılmakta ve bunun bahçesinde yer alan bir kabir Gazzâlî'nin mezarı olarak gösterilmektedir.[14]

1.1.4. İlmi Şahsiyeti

Gazzâlî'nin ilmi kişiliğine bakıldığında her yönüyle adeta derin bir deniz olduğu açıkça görülmektedir. Daha küçük yaşlardan itibaren babasının yönlendirmesiyle ilim meclislerine katılıp dönemin en önemli âlimleriyle mülâki olmuştur. Ders notlarının eşkıya tarafından alınması sonucu bütün ders notlarını ezberleme yoluna gitmiştir. Bu olaydan sonra ilmini kâğıtlara kaydetmek yerine hafızasına yazmıştır. Hocası Cüveynî de, "Gazzâlî derin bir denizdir" diyerek onun ilminin derinliğini işaret etmiştir.[15]

Gazzâlî'nin Bağdat'taki eğitim hayatı da başarılarla doludur. İlmini anlatım tarzının güzelliği ile süsleyince de ünü kısa bir sürede bütün Bağdat'a yayılmıştır. Hatta şöhreti o kadar yayılmıştır ki derslerini devlet ricalinden bile gelip dinleyenlerin çok fazla olduğu söylenmiştir.[16]

Gazzâlî ile ilgili kaynaklara bakıldığında onun neredeyse dinî ve aklî bütün ilimlere vakıf olduğu, İslâm tarihinde eşine az rastlanır bir âlim olduğu görülmektedir. Hatta Gazzâlî el-Menhûl adlı eserini yazıp hocası Cüveynî'ye takdim ettiğinde Cüveynî "Beni sağken mezara gömdün.

---

[14] Bedevi, *Müellefâtu'l-Gazâlî*, 25.

[15] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/490.

[16] Orman, *Gazâlî Biyografisi Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi İhya Hareketi Etkisi*, 25.

Ölümümü bekleyemez miydin?" diyerek eseri çok beğendiğini ifade etmiştir.[17]

İslam düşünce geleneğinde dönüm noktası sayılabilecek birçok isim bulunduğu halde Gazzâlî'yi bu isimlerden ayıran en önemli özelliklerden birisi, onun pek çok disiplini bir araya getirmiş olmasıdır. Gazzâlî'nin kaleme aldığı eserler dikkate alındığında Gazzâlî'nin iyi bir usûlcü ve bağımsız bir fâkih, müteahhirûn dönemi kelamının başlatıcısı, iyi bir eğitimci ve ahlak bilimcisi, eşine az rastlanır bir felsefeci ve eleştirmen, iyi bir mutasavvıf, kısacası çağının tüm bilgilerini kendinde toplayan bir merkez olduğunu söylemek mümkündür.

Gazzâlî küçük yaştan itibaren gelenekçiliğe, taassuba karşı bir tavır takınmıştır. Felsefeyle meşgul olduğu dönemlerde bu tavrın çokça faydasını görmüştür. Bundan dolayıdır ki bilgi felsefesi konusunda kendine has bir söylem içerisinde olmuştur. Ayrıca aklın değişmez gerçeklerinin olduğunu ve bunların değiştirilemez olduğunu savunmuştur. Gazzâlî felsefeye karşı tutumundan bahsederken şöyle demiştir: "İki yıl boyunca talebe yetiştirdiğim zamanda arta kalan vaktimi felsefeyi ana hatlarıyla öğrenmeye ayırdım ve iki yılın sonunda bu alanda zirveye ulaştım. Daha sonra bir yıl da bu öğrendiklerim üzerine tefekkürde bulunup bu ilmi sağlamlaştırdım"[18]

Gazzâlî felsefeye tamamıyla vakıf olduktan sonra İslam akidesiyle bağdaşmayan bütün hususlarda delilleriyle birlikte reddiyeler yazmıştır. Aksini savunanları da tekfir etmiştir.[19] Gazzâlî felsefe ile uğraştığı zamanlarda iç dünyasında büyük bir bunalıma girmiştir. Ancak içinde bulunduğu mevki ve makama bakmaksızın bütün şöhretini bir kenara bırakarak nefsini arındırma yoluna girmiştir. Bu da onun ilmi mertebesinin ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir.

---

[17] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/490.

[18] el-Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl,* 48.

[19] el-Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl,* 51.

Gazzâlî'nin Mantık ilmine olan hâkimiyeti de bu ilimle ilgilenen herkes tarafından bilinmektedir. Nitekim *el-Mustasfa* adlı eserinin mukaddimesinin tamamını Mantık ilmine ayırmıştır.[20] Aristo mantığını İslâmî ilimlere ilk uygulayan ve Aristo mantığında gerekli gördüğü yerlerde değişiklikler yapan da yine Gazzâli'dir. Ayrıca geleneksel mantık terimlerinin yerine İslâmî terimleri koyması, Aristo mantığında Gazzâlî'nin yaptığı en büyük değişikliktir. Gerektiğinde yeni terimler üretip konuları fıkhî ve kelâmî örneklerle pekiştirmiştir.

Gazzâlî'nin saydığımız bütün bu ilimlerdeki derinliği onun birçok İslamî ilimde otorite olduğunu göstermektedir.

1.1.5. Hocaları ve Talebeleri

Gazzâlî henüz küçük yaştayken babasının teşviki ve baba dostunun çabaları sayesinde büyük âlimlerle tanışma fırsatı bulmuş, ilim meclislerine katılmış ve kendilerinden ders almıştır. Kaynaklarda Gazzâlî'nin ilim tahsil ettiği hocalarının tamamı net bir şekilde bulunmamaktadır. Ancak kendi eserleri ve tabakat kitaplarından bulabildiğimiz hocalarını şöyle sıralayabiliriz:

1) Ebu Hâmid Ahmed b. Muhammed er-Razikâni et-Tûsi (ö. ?): Gazzâlî'nin 465'te (1073) Tus'ta fıkıh eğitimini aldığı ilk hocalarındandır. Bakabildiğimiz kaynaklarda vefat tarihine ulaşamadık.[21]

2) Ebu'l-Kâsım İsmail b. Mes'ade el-İsmailî (ö. ?): Gazzâlî'nin Cürcan'da ders aldığı hocalarındandır. Kaynaklarda 470'de (1078) vefat ettiği bildirilmektedir.[22]

---

[20] Hüccetü'l-İslâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, çev. H. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), 45.

[21] Bedevi, *Müellefâtu'l-Gazâlî*, 21; Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/490.

[22] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/490.

3) İmamu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Rüknüddin Abdulmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveyni (ö. 478/1085): Önde gelen Şafiî fakih ve kelamcılarındandır. 419'da (1028) Nişabur'da doğmuştur. İlk eğitimini babası Abdullah'tan almıştır. Babası vefat edince babasının yerine geçip medresede ders vermeye başladı. Bu sırada birçok âlimden ilim tahsil etmeye devam etti. Ebû Abdullah el-Habbâz'dan (ö. ?) kıraat, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'den (ö. 458/1066) fıkıh, Ali b. Faddâl el-Mücâşiî'den (ö. 479/1086) Arap edebiyatı, Ebü'l-Kâsım el-İskâf'tan (ö. ?) usûl-i fıkıh, Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) ve birçok âlimden hadis ilimlerini tahsil etti.[23]

Mekke ve Medine'de dört yıl ders okuttuğu için "İmamu'l-Haremeyn" lakabı ile anılmıştır. Uzun yıllar Nizamiye medresesinde ders okutmuştur. Cüveynî, özellikle usûl-i fıkh, kelâm ve tefsir alanlarında yaptığı çalışmalar ve verdiği eserlerle tanınan bir âlimdir. Bu alanlarda otorite kabul edildiğinden dolayı kendisine "İmam Cüveynî" denmiştir. Birçok eser yazmıştır: En önemlilerini şöyle sıralayabiliriz: Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb, el-Burhân fî usûli'l-fıkh, eş-Şâmil fî usûli'd-din, el-İrşâd ila kavatıi'l-edille fî usûli'l-i'tikâd.[24]

4) İmam Ebu Ali el-Farmedî et-Tûsi (ö. 477/1084): Gazzâlî'nin tasavvufî kişiliğinin oluşmasına sebep olan hocasıdır. Büyük mutasavvuflardan olan Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) talebelerindendir. Ayrıca Tûs ve Nîşâbur sûfîlerinin meşhurlarındandır.[25]

Gazzâlî hadis ilmini okuduğu hocalarını şöyle sıralayabiliriz:

1) Ebu Sehl Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Hafsî el-Meruzî

2) el-Hâkim Ebu Hasr b. Ali b. Ahmed el-Hâkim et-Tûsî

---

[23] Abdulazim Mahmûd ed-Dîb, "Cüveynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 8/141.

[24] ed-Dîb, "Cüveynî", 8/142-144.

[25] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/490.

3) Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Havarî

4) Muhammed b. Yahya b. Muhammed es-Sucaî ez-Zevzânî

5) Hafız Ebu Futyan Ömer b. Ebu Hasan er-Rusaydi ed-Dehistanî el-Makdisî

Bakabildiğimiz kaynaklarda bu âlimlerin hayatlarına dair geniş bilgilere ve vefat tarihlerine rastlayamadık.

Gazzâlî'nin kelâm ve cedel ilmini kimden okuduğu bilinmemektedir. Felsefe ilmini ise el-Munkizu min'ed-Delal adlı eserinde söylediği gibi hocasız öğrenmiştir.[26]

Gazzâlî hayatı boyunca gerek Nizâmiye medreselerinde gerek diğer ders verdiği diğer medreselerde sayısız talebe yetiştirmiştir. Kaynaklardan ulaşabildiğimiz bu talebelerinden en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:

1) Es'ad el-Meyhenî (ö. 523/1129)

2) Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148)

3) Muhammed b. Yahyâ el-Cenzî (ö. 549/1154)

1.1.6. Gazzâlî'nin Eserleri

Gazzâlî'nin İslâm uleması arasında en fazla eser veren âlimlerden biri olduğu, şüphe götürmez bir gerçektir. İlim dallarının neredeyse tamamında eserler telif etmiştir. Bu hususta "Gazalî'nin telif ettiği eserlerin ömrüne taksim edildiğinde her güne yaklaşık kırk sayfa düştüğüne" dair rivayetler zikredilmektedir.[27]

Gazzâlî'nin kaleme aldığı eserleri, yazılış tarihlerini ön planda tutarak şöyle gruplandırmak mümkündür:

---

[26] el-Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl,* 55.

[27] Mustafa Çağrıcı, *Gazzâli* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2017), 46.

1.1.6.1. Fıkıh alanındaki eserleri

Gazzâlî'nin fıkıh alanında kaleme aldığı eserlerinden günümüze ulaşan ve konumuzun da kaynaklarından olanlarını bu bölümde tanıtmaya gayret edeceğiz.

1.1.6.1.1. el-Menhûl fi'l-usûl

Günümüze ulaşan ilk eseridir. Gazzâlî'ye ait olup olmadığı uzun süre tartışılsa da Sübki; bu eserin Cüveyni hayatta iken Gazzâlî tarafından yazıldığına değinmiştir. [28]

Gazzâlî el-Menhul adlı eserini usulu'l-fıkh, kelam ve bir takım felsefi meselere değinerek oluşturmuştur. Eserinde büyük ölçüde Cüveyni'nin etkisinde olduğu anlaşılmaktadır. Kitabının giriş kısmında şer'i hükümlerden ve bilgi probleminden bahsetmektedir. Sonrasında ise beyan konusunu ele almıştır. Fıkıh usulünün temel konularından olan emir nehiy, umum husus ve te'vil konularını etraflıca ele almıştır. Gazzâlî eserinde Şafii mezhebinin diğer mezheplerden üstün olduğunu vurgulayarak özellikle Ebu Hanife'yi yer yer eleştirmiştir. Eserin on kadar yazma nüshası günümüze ulaşabilmiştir.[29]

1.1.6.1.2. el-Basît fi'l-furû

Gazzâli'nin bu eseri Cüveynî'nin Nihâyetü'l-matlab adlı eserinin özeti mahiyetindedir.[30] Gazalî bu eserinde Şâfiî mezhebinin özellikle fürûya dair kitaplarında yer alan ve birbiriyle çelişir gibi görünen nakilleri ayıklayıp tercihe lâyık görüşleri belli bir sistematik içinde öne çıkarmaya çalışmıştır.[31]

---

[28] es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye*, 6/225.

[29] Bedevi, *Müellefâtu'l-Gazâlî*, 52, 61.

[30] Abdülkerim el-Osman, *Sîretü'l-Gazzâlî ve Akvâlu'l-Mütekaddimîne fîhi* (Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1961), 192.

[31] Bedevi, *Müellefâtu'l-Gazâlî*, 64-65.

1.1.6.1.3. el-Vasît

Gazzâlî *el-Vasît*'i Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne müderris olduktan sonra kaleme almıştır. *el-Basît* adlı eserini kaleme aldıktan sonra bu eserin geniş hacimli olması sebebiyle daha muhtasar olan *el-Vasît* adlı eserini yazmıştır. Şâfiî mezhebinin fıkıh anlayışıyla kaleme aldığı ikinci eserdir. *el-Vasît*, Şafii fıkhının beş temel kaynağından biridir.

Gazzâli *el-Vasît*'in birçok yerinde ilgili meseleyi işlediğini *el-Basît* adlı eserine atıfta bulunarak aynı konuyu burada daha fazla uzatmayacağını ifade etmiştir. *el-Basît*'te zayıf gördüğü görüş ve rivayetleri ayıklayarak eserini neredeyse yarı hacmine kadar düşürmüştür. Ayrıca ele aldığı meseleleri de üçte bir oranında azaltmıştır. Yine el-Vasît'te mezhebin Horosan ve Irak tariklerinin ilmi birikimini de mezcederek daha zengin bir birikimle ortaya koymuştur.[32]

Gazzâlî, bu eserinde bir yandan meseleleri mezhep taassubuna girmeden delilleriyle birlikte ele almış, öte yandan da Ebu Hanife, Mâlik ve Ahmed b. Hanbel'in görüş ve delillerine tarafsız bir şekilde yer vermiştir. Eserin mantık örgüsü ve sistematiğinden dolayı kendinden sonraki çoğu esere de örnek teşkil etmiştir.[33]

1.1.6.1.4. el-Vecîz

İmam Gazzâlî'nin fıkıh ilmine dair kaleme aldığı eserlerinin üçüncüsüdür. el-Basît'e adlı eserine nazaran kısa olsada daha zengin bir içeriğe sahiptir. el-Vasît o dönemin medreselerinde ezberlemeye yeterince uygun olmadığından Gazzâlî bu sefer el-Vecîz'i yazmıştır. Üstelik el-Vasît'in zengin içeriğinden kısmadan bu eserini meydana getirmiştir. Çok kısa bir süre sonra bu eser mevcut muhtasar eserler arasında zirveye oturmuştur. Hatta Müzenî (ö. 264/878) ve Ebu İshak eş-Şîrâzî'nin (ö.

[32] Bilal Aybakan, "el-Vasît", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), 42/551; Bedevi, *Müellefâtu'l-Gazâlî*, 69-70.

[33] Aybakan, "el-Vasît", 42/552.

476/1083) eserlerini bile gölgede bırakmıştır. İmam Nevevi (ö. 676/1277) *Minhacu't-Tâlibîn* adlı eserini yazıncaya kadar el-Vecîz tek otorote kabul edilmiştir. Gazzâli'nin bu eseri de Şafii mezhebinin beş temel kaynağında biridir.[34]

1.1.6.1.5. el-Fetâvâ

Gazzâlî *el-Fetâvâ* isimli eserini, dönemin hükümdarı olan Yûsuf b. Tâşfîn'in (ö. 1106) talebi üzerine kaleme almıştır. Eserinda birçok meselenin hükmünü vermiştir.[35]

1.1.6.1.6. el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl

Eserin tam adı *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl* olup Gazzâli bu eserini ömrünün sonlarına doğru 503 (1109-10) yılında kaleme almıştır.[36]

Gazzâlî, fürûu'l-fıkh ve usulü'l-fıkh ile ilgili birçok eser kaleme aldıktan sonra ahlâk ve tasavvufa dair birçok eser yazmıştır. Riyazet hayatını tamamladıktan sonra tekrar ders vermeye başlamıştır. Tam da bu sırada el-Mustasfâ adlı eserini yazmaya başlamıştır. Daha önce yazdığı eserlerine bu eserinde atıfta bulunması da *el-Mustasfâ*'yı bu dönemde kaleme aldığını te'kid etmektedir.

Gazzâlî *el-Mustasfâ'*yı kelâmcı metoduna göre yazmıştır. Fıkıh usulünde kendisinden sonra bu metoda göre yazılan eserlerin pek çoğuna kaynaklık etmiştir. Gazzâlî eserinde *el-Mustasfâ*'nın, *Tehzîbü'l-usûl* adlı eseri kadar geniş hacimli olmadığını söylemiştir. Ayrıca *el-Menhûl* adlı eseri

---

[34] Bilal Aybakan, "el-Vecîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), 42/587.

[35] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/519.

[36] H. Yunus Apaydın, "el-Mustasfâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988), 32/124.

kadar da kısa olmadığını belirtmiştir.[37] Gazzâlî, bu eserinde hem sistematiğe hem de konunun özünün ortaya konmasına özen göstermiştir.

el-Mustasfâ, düzenli ve tutarlı bir sistematiğe sahip olduğu için okuyucunun usûl ilminin meselelerine genel bir perspektifle bakmasına imkân tanımaktadır. Gazzâlî eserin giriş kısmında, fıkıh usulünün manası ve diğer şer'î ilimlerle münasebeti hakkında genel açıklamalara değinmiştir.[38] Ayrıca mantıkla ilgili uzun bir mukaddimeye yer verdikten sonra ana bölümlere geçmiştir. Her konunun ilgili olduğu başlık altında incelenmesine özen göstermiştir.

Fıkıh usulü meselelerinin dört eksen etrafında bir araya getirilmesine de "semere" benzetmesinden faydalanarak açıklamıştır. Buna göre "semere" hüküm, "müsmir" hükmün delilleri, "turuku'l-istismâr" ise hüküm çıkarma yolları ve "müstesmir" de hükmü çıkaran müctehiddir.[39]

Gazzâlî, "Mantık ilmini bilmeyenin ilmine güvenilmez" sözüyle mantığı bilmenin sadece fıkıh usulü için gerekli olmayıp diğer bütün ilimler için de gerekli olduğunu dile getirmiştir.[40] *el-Mustasfâ*'da özel bir yer ayırarak mantığı fıkıh usulüne derceden ilk müelliflerdendir.

Gazzâlî, *el-Mustasfâ*'da fıkıh usulü konularını özellikle Ehl-i sünnet zâviyesinden ele almıştır. Başta Mu'tezile olmak üzere diğer ekollerle mukayeseli olarak en ince ayrıntılarına kadar tartışmış, eleştiri ve yapıcı tekliflerini ortaya koymuştur.

Gazzâli, mezhepler arası görüş farklılıklarını kitabında derinleştirmek yerine uzlaştırmaya gayret etmiştir. Meselâ istihsan delilinin muteber bir delil olmadığını açıklarken öncelikle istihsanın manasını

---

[37] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 33.

[38] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 35-40.

[39] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 40-41.

[40] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 45.

anlamak gerektiğini dile getirmiştir. Yani bir şeyi tam manasıyla anlamadan onu reddetmenin hata olduğunu ifade etmiştir.[41]

el-Mustasfâ'da genellikle bir konu ana hatlarıyla serdedildikten sonra, "...denirse ...deriz" şeklinde, karşıda biri varmışçasına soru-cevap usulüylye açıklanmıştır. Bunun gayesi görüşlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır.[42] *el-Mustasfâ* genel manada sünnî-eş'arî görüşleri dikkate alınarak yazılmış olsa da müefflifin bazen Eş'arî ve Şâfiî çizgisinden ayrıldığı görülmektedir. Gazzâlî bu eserini büyük ölçüde, Bâkıllânî'nin (ö. 403/1013) *et-Takrîb ve'l-İrşâd*'ından yararlanarak kaleme almıştır. Bu yönüyle Bâkıllânî'nin görüşlerini barındıran bir kitap özelliği taşımaktadır.

el-Mustasfâ, Gazzâlî'nin en son yazdığı usul eseri olduğu için, onun fıkhî meseleler hakkındaki görüşlerinin vardığı son noktayı anlamak açısından oldukça önemlidir. Fıkıh usulüne dair kaleme aldığı diğer eserleri ile Mustasfa arasında bir görüş farklılığı olduğunda Mustasfâ'daki görüşünün alınmasının doğru olduğu kanaatindeyiz.

Eserin neşri ilk olarak 1325'te Bulak'ta yapılmıştır. *el-Mustasfâ* üzerine şerh yazan âlimler şunlardır:

1) Ebû Ali Hüseyin b. Abdülazîz el-Fihrî el-Belensî

2) Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Âmirî el-Gırnâtî

3) Ebû Abdullah İbnü'l-Hâc el-Abderî

4) Serîcâ b. Muhammed el-Malatî.

Sehl b. Muhammed el-Ezdî ve Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-İşbîlî de *el-Mustasfâ*'ya birer hâşiye yazmıştır.[43]

el-Mustasfâ'nın muhtasarları ise şunlardır:

---

[41] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 132.

[42] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 142.

[43] Apaydın, "el-Mustasfâ", 32/125.

1) İbn Rüşd el-Hafîd; ed-Darûrî fî Usûli'l-Fıkh

2) Ebû Ali Hüseyin b. Atîk er-Rabaî; Lübâbü'l-mahsûl fî ilmi'l-Usûl

3) Ali b. Abdurrahman et-Tilimsânî; el-Muktedabü'l-eşfâ fî ihtisâri'l-Mustasfâ

4) Sühreverdî; el-Maktûl Muhtasarü'l-Mustasfâ

5) Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülhak el-Ya'merî; Mustasfa'l-Mustasfâ.

6) Ebü'l-Abbas İbnü'l-Hâc el-İşbîlî; Muhtasarü'l-Mustasfâ

7) İbnü't-Tayr et-Tûnisî; Muhtasarü'l-Mustasfâ

Ayrıca İbn Şâs, *el-Mustasfâ*'yı ihtisar etmiştir. Osman b. Atîk el-Kaysî; *el-Müstevfâ fî ref'i ehâdîsi'l-Mustasfâ* ve Yûsuf b. Muhammed el-Beyyâsî; *Tahrîcü ehâdîsi'l-Mustasfâ* adlı eserlerini kaleme almışlardır.

Ülkemizde de Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN *el-Mustasfâ*'yı 2006 yılında tercüme ederek bu kıymetli eseri okurların hizmetine sunmuştur.

Biz yaptığımız çalışmada Gazzâlî'nin en son yazdığı usul eseri olması bakımından ve ayrıca tezimizin konusuyla da doğrudan bağlantılı olduğundan *el-Mustasfâ*'yı geniş bir perspektifle anlatmayı uygun gördük.

1.1.6.1.7. Hulâsatü'l-muhtasar ve nukâvetü'l-mu'tasar

İmam Şafii'nin eseri olan *el-Ümm* üzerine talebesi olan İmam Müzeni'nin (ö. 264) yazdığı *Muhtasar* adlı eserinin özetinin özeti mahiyetindedir. Gazzâli'nin fıkıh alanında yazdığı hacim olarak en küçük eseridir.[44]

[44] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/519.

1.1.6.1.8. Gâyetü'l-gavr fî dirâyeti'd-devr

Gazzâlî bu eserini, talâk konusunda Şâfiî fakihlerinden Kadı İbn Süreyc'in görüşüne karşı telif etmiştir. Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır.[45]

1.1.6.1.9. et-Talîka fî fürûi'l-mezheb

Gazzâli'nin öğrencilik yıllarında kaleme aldığı eseridir. Bu eseri ders esnasında tuttuğu notlardan oluşmaktadır.[46]

1.1.6.1.10. Meâhizü'l-hilâf

Gazzâli bu eserinde Şâfiî mezhebi ile Hanefî mezhebi arasındaki ihtilâflı meseleleri ele almıştır. Ancak bu eseri günümüze ulaşmamıştır.[47]

1.1.6.1.11. Tehzîbü'l-usûl

Gazzâli bu eserinde de Şâfiî mezhebi ile Hanefî mezhebi arasındaki ihtilâflı meseleleri ele almıştır. Araştırdığımız kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Gazzâlî'nin bu eseri de günümüze ulaşmamıştır.

1.1.6.2. Metodoloji-Mantık alanındaki eserleri

Gazzâlî'nin Metodoloji ve Mantık alanındaki eserleri şunlardır: Mi'yaru'l-İlim, Mihakkü'n-Nazar fî İlmi'l-Mantık, Şifâu'l-Galîl, el-Kıstâsu'l-Müstakîm, Lübâbu'n-Nazar, Tahsînü'l-Meâhiz, el-Mebâdî ve'l-Gâyât.

1.1.6.3. Kelâm alanındaki eserleri

Gazzâlî'nin Kelâm alanındaki eserleri şunlardır: Fedâihu'l-Bâtıniyye, el-İktisâd fi'l-İtikâd, el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ,

---

[45] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/519.

[46] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/519.

[47] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/519.

Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka, el-Kanûnü'l-Küllî fi't-Te'vîl, Risâle ilâ Ebi'l-Feth Ahmed b. Selâme (er-Risâletü'l-Va'zıyye), ed-Dürretü'l-Fâhire fî Keşfi Ulûmi'l-Âhire, İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm, Kavâidü'l-Akâid, Hüccetü'l-Hakk, Mufassılü'l-Hilâf, ed-Dercü'l-merkûm bi'l-cedâvil, el-Müntehal (el-Menhûl) fî İlmi'l-Cedel.

1.1.6.4. Felsefe alanındaki eserleri

Gazzâlî'nin Felsefe alanındaki eserleri şunlardır: Makâsıdü'l-Felâsife, Tehâfütü'l-Felâsife**,** el-Madnûn bih alâ gayri Ehlih**,** Madnûn bih alâ Ehlih**,** er-Risâletü'l-Ledünniyye**,** Mişkâtü'l-Envâr**,** el-Münkız mine'd-Dalâl.

1.1.6.5. Tasavvuf-Ahlâk alanındaki eserleri

Gazzâlî'nin Tasavvuf ve Ahlâk alanındaki eserleri şunlardır: Mîzânü'l-Amel, el-Maârifü'l-Akliyye, İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn, Bidâyetü'l-Hidâye, Cevâhirü'l-Kur'ân, Kimyâ-i Saâdet, Eyyühe'l-Veled, Nasîhatü'l-Mülûk, el-İmlâ alâ Müşkilâti'l-İhyâ, Sırrü'l-Âlemîn, Minhâcü'l-Âbidîn.

Bu eserlerin dışında Gazzâlî'nin, kaleme aldığı telhis veya seçmeler şeklinde telif ettiği bazı eserleri bulunmakta olup bazıları şunlardır: Miyârü'l-Ukûl, Kitâb fî Mes'eleti Külli Müctehidin Musîb, Cevâbü'l-Gazzâlî an Da'veti Müeyyedi'l-Meliki leh, Cevâbü'l-Mesâili'l-Erbaa elletî Seelehe'l-Bâtıniyye bi-Hemedân, Risâletü Rücu-i Esmâillâhi ilâ Zâtin vâhide alâ re'yi'l-Mu'tezile ve'l-Felâsife, Zâd-i Âhiret, Risâle ilâ ba'zı Ehli Asrih, Tefsîru Yâkûtu't-Te'vîl, Telbîsü İblîs, Kutub fi's-Sihr ve'l-Havâs ve'l-Kimyâ, Gavrü'd-Devr fi'l-Mes'eleti's-Süreyciyye, Hakikatü'l-Kavleyn, el-Keşf ve't-Tebyîn, Esâsü'l-Kıyâs, Hakikatü'l-Kur'ân, el-İstidrâc, Esrâru Muâmelâti'd-Dîn, Cevâbü Mesâilin Süile anhâ, Risâletü'l-Aktâb.

Gazzâlî'ye ait olup olmadığı tartışılan bazı eserler de kaynaklarda kendisine nisbet edilip kütüphanelerde onun adına kaydedilmiştir. Bunlar; Risâletü't-Tayr, Meâricü'l-Kuds, Minhâcü'l-Ârifîn, Mirâcü's-Sâlikîn, el-Hikme fî Mahlûkâtillâh, Ravdatü't-Tâlibîn, er-Reddü'l-Cemîl alâ Sarîhi'l-İncîl, Mükâşefetü'l-Kulûb'dur.

1.2. İBN RÜŞD'ÜN HAYATI VE ESERLERİ

1.2.1. İsmi, Künyesi ve Nesebi

Tam adı Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtûbî (ö. 595/1198) olan İbn Rüşd Murâbıt yönetiminin son yıllarında 520 (1126) yılında Kurtuba'da doğmuştur.[48] Dedesi Kâdı Ebu'l-Velid Muhammed b. Rüşd, Mâlikî fukahasının büyüklerindendir. Dedesiyle aynı adı taşıdığı için onu ayırt etmek için torun manasında "el-Hafîd" denmiştir. Dedesi olan İbn Rüşd için de dede manasında "el-cedd" ünvânı kullanılmıştır.[49]

Akli ve nakli ilimlerde yetkin bir kişiliğe sahip olduğu için, "fakîh, allâme, edîb, kâdî, tabîb, filozof, şâir ve "eş-şârihü'l-ekber" gibi sıfatlarla anılmış Batı'da "Averroes" adıyla anılmıştır.[50]

1.2.2. Ailesi

İbn Rüşd ilim, idare ve siyaset çevrelerinde nüfuz ve şöhret sahibi seçkin bir aileye mensuptu. Kendisi ile aynı isme sahip olan dedesi İbn Rüşd, "el-cedd" olarak anılmıştır. Dede İbn Rüşd eğitim hayatının tamamını Kurtuba'da geçirmiş buradan hiç ayrılmamıştır. Mâlikî fakihi ve kâdısıdır. Dönemin en önde gelen fakihlerinden ilim tahsil etmiştir. Fıkıh eğitimini

---

[48] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut - Hüseyin Esad (Beyrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2014), 21/307; Muhammed b. Muhammed b. Ömer Mahlûf, *Şeceratü'n-Nuri'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye,* thk. Abdulmecid Hayâlî (Beyrut Lübnan: Daru'l Kutubi'l-Arabiyye, 2003), 1/146; H. Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 20/257; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn Terâcîmi Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 1993), 3/94; Hüseyin Sarıoğlu, *İbn Rüşd felsefesi* (İstanbul: Klasik, 2003), 15.

[49] Sarıoğlu, *İbn Rüşd felsefesi,* 15.

[50] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 21/307; Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004), 1/10; Karlığa, "İbn Rüşd", 20/257; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn Terâcîmi Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye,* 3/94.

Ebû Abdullah İbn Ebü'l-Âfiye, Ebû Ca'fer İbn Rızk ve İbnü't-Tallâ'dan almıştır. Hadis eğitimini Ebü'l-Abbas İbnü'd-Delâî ve Ebû Ali el-Gassânî'den almıştır. Kur'an eğitimini de Ebû Mervân İbn Sirâc'dan almıştır. İbn Rızk'ın İbn Rüşd üzerindeki tesiri büyüktür. Dede İbn Rüşd din ilimlerinde ve fıkıhta, özellikle fıkıh usulü ilminde ün salmıştır. Kırk yaşlarında iken fetva ve din ilimlerinde ders vermeye başlamıştır. Daha sonra Kurtuba Camii'nin başimamlığına atanmıştır.[51]

İbn Rüşd el-cedd'in yaşadığı dönem Murâbıtların zamanına rast gelmektedir. İbn Rüşd, dönemin hükümdarı Yûsuf b.Tâşfîn'in oğlu Emir Ali zamanında Kurtuba başkâdılığına getirilmiştir. Dört yıl bu görevi yürüttükten sonra *"el-Beyân ve't-Tahsîl"* adlı eserine yeterince vakit ayıramadığından bu görevden affını istemiştir. Emir Ali de bu gerekçesini kabul etmiştir.[52]

İbn Rüşd başkâdılık görevini bıraktıktan sonra birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerinin en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz; *el-Beyân ve't-Tahsîl, el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât li-beyâni mâ iktedathü rüsûmü'l-Müdevvene mine'1-ahkâmi'ş-şer'iyyât ve't-tahsîlâtü'l-muhkemât li-ümmehâti mesâ'ilihe'l-müşkilât, en-Nevâzil, Câmi', İhtisâru Müşkili'l-âsâr li't-Tahâvî, Mukaddime fî'l-Ferâiz* ve *Kitâbu İhtisâri'l-Kutubi'l-mebsûta.* Ayrıca İbn Rüşd, Kâdı İyâz, Ebu'l-Hasan İbnü'l-Vezzân, İbn Beşküvâl ve Ebû Mervân Abdülmelik b. Meserre gibi birçok talebe yetiştirmiştir.[53]

İbn Rüşd'ün dedesi gibi babası Ebu'l-Kâsım İbn Rüşd de Kurtuba kâdılığı yapmıştır. Baba Ebu'l-Kâsım da hem talebe yetiştiren hem de eser veren, nüfuz sahibi bir ilim adamıdır.[54] Bu açıdan bakıldığında baba, dede ve

---

[51] Ali Bardakoğlu, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 20/254.

[52] Bardakoğlu, "İbn Rüşd", 20/255.

[53] Bardakoğlu, "İbn Rüşd", 20/255.

[54] Sarıoğlu, *İbn Rüşd felsefesi*, 17; Bardakoğlu, "İbn Rüşd", 20/255.

torun şeklinde üç nesil Kurtuba kadılığı yapmışlardır. Bu da ailesinin ilmi kökeninin derinliğine işaret etmektedir.

1.2.3. Eğitimi ve İlim Yolculuğu

İbn Rüşd dini ilimlerini ilk olarak babası Ebu'l-Kâsım'dan almıştır. İmam Mâlik'in el-Muvatta adlı eserini kısa bir sürede ezberleyerek babasına okumuştur. İbn Rüşd dönemin önde gelen birçok âliminden ders almıştır. Fıkıh derslerini Hafız Ebu Muhammed b. Rızk'tan almıştır. Hadis derslerini İbn Beşkuvâl'den almıştır. Tıp derslerini ise Ebu Mervân İbn Cüryûl el-Belensî'den okumuştur. Ebû Ca'fer İbn Hârûn et-Tercâlî'den matematik ile birlikte felsefî ilimleri de okudu. Ayrıca İbn Rüşd, İbn Bâcce'den (ö. 533/1139) de dersler almıştır.[55]

İbn Rüşd'ün yaşadığı dönemde Kurtuba her bakımdan ilim merkeziydi. Bu dönemde İbn Rüşd felsefe ve tıp ilimlerine de İbn Tufeyl el-Kaysî (ö. 581/1185) sayesinde merak salmıştır. Muvahhidî emirî Ebu Ya'kub Yusuf İbn Abdülmümin de felsefeye ilgi duyduğundan İbn Tufeyl'in zengin bilgi kültüründen faydalanmak için uzun süre derslerine iştirak etmiştir. Hatta Ebu Ya'kûb'un felsefeye olan merakı onu Aristo'nun eserlerini incelemeye sevk etmiştir. Ancak Aristo'nun ağır üslubundan dolayı zorlanınca İbn Tufeyl'den bu konuda kendisine yardım etmesini istemiştir. İbn Tufeyl de Ebu Ya'kûb'a İbn Rüşd'ü takdim etmiştir. İbn Rüşd halifenin sorduğu sorulara tatminkâr cevaplar verince halifenin takdirini kazanmış ve çeşitli hediyelerle mükâfatlandırılmıştır.[56]

565'te İşbiliye (Sevilla) kâdılığına tayin edilmiştir. Daha sonra halifenin isteği üzerine Aristo'nun eserlerini şerh etmeye başlamıştır. Şerh ettiği eserlerin başında *Eczâu'l-Hayevân* gelmektedir.[57] Aynı yıl Kurtuba başkâdılığına atanmıştır. On yıldan fazla bir süre kâdılık görevine devam

[55] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 21/307-308; Mahlûf, *Tabakâtu'l-Mâlikiyye*, 1/146-147; Sarıoğlu, *İbn Rüşd felsefesi*, 17.

[56] Karlığa, "İbn Rüşd", 20/258.

[57] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 21/308.

etmiştir. İbn Rüşd, bir yandan da Aristo'nun eserleri üzerine çalışmalarını devam ettirmiştir. Daha sonra İbn Tufeyl'in yaşlılığı sebebiyle saray tabipliğinden ayrılmasıyla bu göreve İbn Rüşd bakmıştır.[58]

580 (1104) yılında Ebu Ya'kûb dar-ı bekaya irtihal edince tahta Ebu Yusuf Ya'kûb el-Mansûr geçmiştir. Devletin sıkıntılı dönemlerden geçtiği bu dönemde Muvahhidi yöneticilerinin İbn Rüşd'e olan ilgi ve saygıları 591 (1194) yılından itibaren yerini husumete bırakmıştır. Bu husumetin gerekçeleri hakkında tarihi kaynaklarda farklı rivayetler söz konusudur. Emir Ebû Yûsuf bu süreçte devletin sıkıntılı halini de düşünerek İbn Rüşd ve bazı ilim adamlarını Kurtuba'ya yetmiş üç km mesafede, Yahudilerin yaşadığı eski bir yerleşim yerine sürgün etmiştir. Daha sonra İşbîliye halkı tepki gösterince bu emrini geri çekmiş ve İbn Rüşd'ün sürgününe son vermiştir. İbn Rüşd bir süre sonra Ebu Yusuf'un davet etmesi sebebiyle Merakeş'e gitmiştir. 9 Safer 595'te (11 Aralık 1198) dar-ı bekaya irtihal etmiştir. Önce Merakeş'e defnedilmiş ancak üç ay sonra kabri, Kurtuba'ya taşınmış ve İbn Abbas Mezarlığı'nda ailesinin yanına defnedilmiştir.[59]

İbn Rüşd hayatı boyunca tıp, felsefe, fıkıh ve kelâm gibi birçok alanda talebeler yetiştirmiştir. Öğrencilerinin başında, yetiştirdiği iki oğlu gelmektedir. Bunlardan Ebû Muhammed Abdullah tıp eğitimi almışken, diğer oğlu Ebu'l-Kâsım Ahmed ise kâdılık görevi yapan bir hukukçu olarak yetişmiştir. Bunların dışında; Muhammed b. Sahnûn, Ebu Ca'fer Ahmed b. Sâbık, Ebu Muhammed b. Havtullah, Sehl b. Mâlik, Ebü'r-Rebl b. Sâlim, Ebu Bekir b. Cehver ve Ebü'l-Kâsım İbnü't-Taylesan, İbn Rüşd'ün talebelerinden bazılarıdır.[60]

---

[58] Sarıoğlu, *İbn Rüşd felsefesi*, 19-20.

[59] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 21/309; Mahlûf, *Tabakâtu'l-Mâlikiyye*, 1/147.

[60] Karlığa, "İbn Rüşd", 20/258-259.

1.2.4. İlmi Kişiliği

İbn Rüşd'ün küçük yaşlardan itibaren yoğun bir eğitim ve öğretim sürecinden geçmesi ve Kurtubalı seçkin bir ailenin üyesi olarak yetişmesi doğal olarak onun her şeyden önce iyi bir hukuk eğitimi almış olmasına imkân tanımıştır. İmam Mâlik'in Muvatta'ını ezberlemiş olması da ilmi bir geleneği devam ettirdiğini göstermektedir.[61]

İbn Rüşd'ün hem geleneksel dini ilimler alanında hem de aklî ilimler alanında iyi bir eğitim aldığı görülmektedir. Bu da onun hem bir filozof hem de bir hukuk bilgini ve yargıç olarak ün salmasına imkân sağlamıştır.

İbn Rüşd'ün dini ilimler alanında aldığı temel eğitimin başında fıkıh, fıkıh usulü ve kelâm ilmi gelmektedir. Onun hukuk alanındaki bu birikimi ise başkadılık görevine atanmasına imkân sağlamıştır.

İbn Rüşd uzun bir süre kâdılık ve başkâdılık görevlerini ifa etmiştir. Her ne kadar fıkıh alanında hak ettiği değeri görmemiş ve felsefî yönü, fıkhî kimliğini gölgelemiş olsa da İbn Rüşd'ün çok önemli iki fıkıh eseri günümüze ulaşmıştır. Bunların ilki, *Bidâyetü'l-Mücтehid ve Nihâyetü'l-Muktesid* adlı eseridir. Diğer eseri ise Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'sına yazdığı özet mahiyetindeki *ed-Darûrî fi Usûli'l-Fıkh (Muhtasaru'l-Mustasfâ)* adlı eseridir.

İbn Rüşd tıp alanında da kendini son derece iyi yetiştirmiştir. *el-Külliyât fi't-Tıb* adlı eserini kaleme alması da bunun göstergesidir. İnsan anatomisinden halk salığına kadar tıp alanında birçok konuyu ele aldığı bu eseri kendi döneminde ve bütün Ortaçağ boyunca başvurulan klasik bir metin olmuştur.[62]

İbn Rüşd felsefe alanının da öncü isimlerindendir. Aristo'nun eserlerini tercüme etmesi, ince kavrayış gücüyle anlayıp şerh etmesi onun

---

[61] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 21/307.

[62] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2014, 21/308.

ilmi derinliğini göstermektedir. Bu sayede özellikle batıda İslam Felsefesinin en büyük temsilcisi olarak tanınmış ve "*Şârih-i A'zam*" diye isimlendirilmiştir.[63]

1.2.5. İbn Rüşd'ün Eserleri

İbn Rüşd neredeyse dini ilimlerin tamamında birçok eser kaleme almıştır.[64] Bu eserleri şöyle sıralayabiliriz:

1.2.5.1. Fıkıh alanındaki eserleri

1.2.5.1.1. Ed-Darûrî fî usûli'l-fıkh (Muhtasaru'l-mustasfâ)

İbn Rüşd'ün fıkıh alanında yazdığı önemli eserlerinden biri *ed-Darûrî fî Usûli'l-Fıkh*'tır. Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ* adlı eserinin bir nevi özeti niteliğinde olduğundan dolayı *Muhtasaru'l-Mustasfâ* diye de isimlendirilmiştir. Günümüze matbû bir şekilde ulaşmasını sağlayan Cemâluddîn el-Alevî eserin tahkik ve takdimini yapmıştır.

ed-Darûrî, İbn Rüşd'ün usûl anlayışının tespit edilmesi bakımından çok büyük bir öneme sahiptir. Çünkü *ed-Darûrî* İbn Rüşd'ün usûl anlayışını doğrudan ele alıp günümüze yetişen tek eseridir. Usule dair görüşleri birbirine yakın olduğundan dolayı İbn Rüşd, usule dair görüşlerini Gazzâlî'nin Mustasfa'sını ihtisar ederek ortaya koymuştur.[65]

İbn Rüşd'ün kendi usûl görüşlerini ortaya koymak için el-Mustasfâ'yı seçmesinin nedenleri arasında şu hususları zikretmek mümkündür: İbn Rüşd yaşadığı dönemde Endülüs'te hem halk hem yönetim açısından "Gazzâlî" isminin önemini ve ağırlığını hissetmekteydi. Bu ağırlığın yanında *el-Mustasfâ*'nın, fıkıh usûlünün sistematik bir yapıya kavuştuğu dönemin zirve eserlerinden birisi olması ve İbn Rüşd'ün de bunu

---

[63] Karlığa, "İbn Rüşd", 20/257.

[64] Karlığa, "İbn Rüşd", 20/272.

[65] Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî İbn Rüşd, *ed-Darûrî fî Usûli'l-Fıkh (Muhtasaru'l-Mustasfâ)*, thk. Cemaluddin el-Âlevî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 8.

ed-Darûrî'de kabul etmesi[66] *el-Mustasfâ*'yı temel kabul etmesinde en önemli etkenlerden biri olmuştur. Bir diğer sebep ise Gazzâli ve İbn Rüşd'ün dini ilimleri rasyonel bir yöntemle, akıl-mantık çerçevesinde ele alma düşünceleridir.

Gazzâlî'nin eserinde detaylı olarak ele aldığı konulara İbn Rüşd, *ed-Darûrî*'de daha özlü bir şekilde değinmiş, ihtilaflı konularda ise muhâliflerin görüşlerine yer vermek yerine kendi görüş ve delillendirmelerini aktarmıştır. Ayrıca *ed-Darûrî,* İbn Rüşd'ün fıkhî düşüncelerinin ilk işaretlerini taşıması ve *Bidayetü'l-Müctehid*'i kaleme alıncaya kadar geçirdiği yaklaşık on yıllık fikri değişimlerini anlama ve kıyaslama imkânı bakımından önemlidir.

ed-Darûrî ile ilgili en önemli hususlardan biri de eserin sadece bir özetten ibaret olmamasıdır. Çalışmamızda bu hususu, ilgili yerlerde her iki esere de atıflarda bulunarak detaylı bir şekilde ele alacağımızdan dolayı burada konuya özet halinde değinmekle yetineceğiz.

İbn Rüşd, eserini yazarken, Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'da değindiği bazı konulara değinmemiştir. Mesela Gazzâlî ilmin tanımı, fıkıh usulünün diğer ilimlerle ilişkisi gibi konuları açıklamıştır ama İbn Rüşd bu konuları atlamıştır. Çünkü İbn Rüşd eserini bu konuları ilk defa öğrenenlere yönelik yazmamış aksine bu alanda temayüz etmiş olup ihtisas yapma düzeyinde olanlara yönelik kaleme almıştır.

İbn Rüşd'ün bu eserinde dikkat çeken önemli hususlardan bir diğeri de, Gazzâlî'nin oldukça tafsilatlı bir bölüm ayırdığı Mantık konularına yer vermemiş olmasıdır. Ayrıca İbn Rüşd, gerekli gördüğü yerlerde uzatmalardan kaçınarak *el-Mustasfâ*'daki bilgileri özet olarak aktarmıştır.

1.2.5.1.2. Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid

Eserin adı faydalandığımız matbû nüshada, "müctehid için başlama noktası, bilgiyle yetinen yani muktesid için ise nihayete erme noktası"

[66] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 37.

anlamına gelen "*Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*" adı yer almaktadır. Bidâyetü'l-Müctehid'de ise İbn Rüşd'ün eserine "*Bidâyetü'l-Müctehid ve Kifâyetü'l-Muktesid*" adını verdiği görülmektedir.[67]

İbn Rüşd, eserini kaleme aldığı tarihe dair bilgiyi bizzat kitabının *"Hac Bölümü"*'nün sonunda zikretmiştir. Buna göre İbn Rüşd Bidâye'yi 564'te (1167-1678) yazmıştır.[68] Eserini fıkhın hilâf türünde yazmıştır. İbn Rüşd eserinde muhâlif görüşlere karşı cedelci bir tutumla değil de daha çok şer'i delillerden hüküm çıkarma yöntemini örnekleme ve ihtilafların nedenlerini belirtme yöntemini benimsemiştir.

Müellif eserini klasik fıkıh eserlerinin şekil ve sistematiğine uygun olarak bölümlere ayırmıştır. Eser "Kitâbu'l-Vudû" ile başlayıp "Kitâbu'l-Akziye" ile sona ermektedir. Toplam 71 bölümden oluşan eserde ana konu başlıkları altında ele alınması gereken konuları bab, cümle, kısım, cins, fasıl, cüz ve mesele olarak isimlendirmiştir. İbn Rüşd, eserinin birçok yerinde "Kâdı şöyle demiştir" ifadesini kullanmıştır.[69] Bunun sebebi ise dönemin ilmi geleneğinde sıklıkla bu üslûbun kullanılmış olmasıdır.

İbn Rüşd eserinde konuyu ele alırken eğer konuyla ilgili ulemanın ittifakı varsa önce onu zikretmiş sonrasında ise bu ittifakın delillerini serdetmiştir. Daha sonra ulemanın konuyla ilgili ihtilaflarını zikredip âlimlerin görüşlerini mukâyeseli olarak zikretmiştir. Sonrasında ise ihtilaf sebeplerini açıklamıştır.

Bütün bu ittifak ve ihtilafları zikrettikten sonra son olarak da kendi görüşünü açıklamıştır. İbn Rüşd mezheplerin görüşlerini ortaya koyarken sadece dört mezheple yetinmeyip bunların yanında; Ebî Leylâ, Dâvûd ez-Zâhiri, Evzaî, Ebu Sevr ve Süfyân es-Sevrî'nin de görüşlerine yer vermiştir.

---

[67] Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004), 4/169.

[68] Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004), 2/145.

[69] İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, 2004, 1/36.

Hatta İmam Mâlik, Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin meşhur talebelerinin görüşlerini de aktarmıştır.[70]

İbn Rüşd eserini yazarken sadece şeriatın "mantuk" alanıyla ilgili veya ona yakın meselelerini ele almıştır. Bundan dolayı şeriatın sükût ettiği meseleleri kitabına almamıştır. Bu da eserini bir hedef doğrultusunda yazdığını göstermektedir. Eserin yazılış amacını İbn Rüşd şu sekilde açıklamaktadır: "*Biz bu kitabı fıkıh sahasında gayretli olup ictihad edebilmek için nahiv, lugat ve usul-i fıkıh ilimleri gibi gerekli bilgileri daha önce öğrenen kimseleri ictihad sanatında yetenek sahibi kılmak için kaleme almış bulunuyoruz. Tahmin ederim ki bu kitabın verdiği bilgiler yahut bundan daha azı bu iş için kâfidir.*"[71]

Bidâyetü'l-Müctehid birçok sefer iki cilt halinde Fas, Kahire, İstanbul, Tunus, Kum ve Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıca Ahmed b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî tarafından hadisleri tahrîc edilerek, Yûsuf Abdurrahman el-Maraşlî, Adnan Ali Şellâk ve diğerleri tarafından tahkik edilmiş, 1987 yılında yayımlanmıştır.

Ahmed Meylânî (ö. 2002) de 1973-1976 yılları arasında Bidâyetü'l-Müctehid'i Türkçe'ye tercüme etmiştir. Vecdi Akyüz bu çalışmada Bidâye'nin hadislerinin tahrîc ve düzenlemesini yapmıştır. Cihad bölümü 1977'de Rudolph Peters tarafından İngilizce'ye, Nikâh, Hibat Vesaya Ferâiz, Akziye ve Talâk bölümleri ise Ahmed Laimeche tarafından 1928 yılında Fransızca'ya çevrilmiştir.[72]

Bidâyetü'l-Müctehid üzerine yapılan çalışmalar konusunda iki şerh ve bir de tahkik'e ulaşabildik. Şerhlerin ilki Şenkıtî'nin *Şerhu Bidâyeti'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid* adlı eseridir. İkincisi ise Muhammed el-Vâilî'nin *Buğyetü'l-Muktesid Şerhu Bidâyeti'l-Müctehid* adlı eseridir. Mâcid

[70] İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, 2004, 4/222.

[71] İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, 2004, 3/210.

[72] Cengiz Kallek, "Bidâyetü'l-Müctehid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992), 6/134.

el-Hamevî ise *İbn Rüşd el-Kurtûbî el-Endülüsî Ebu'l-Velîd* adlı eseriyle Bidâyetü'l-Müctehid'i tahkik etmiştir.

Ebû Abdillah Muhammed b. Muhammed b. Abdulmelik el-Ensârî el-Evsî el-Merâkeşî'nin yazmış olduğu *ez-Zeyl ve't-Tekmile* adlı eserde İbn Rüşd'ün tanıttığımız bu iki eseri dışında fıkıh alanında yazmış olduğu ancak günümüze ulaşamayan birçok eseri zikredilmiştir.[73] Bu eserleri şöyle sıralayabiliriz:

1) Kitâb fi Usûli'l-Fıkh

2) ed-Deâvi

3) Kitâbu'l-Harâc

4) Kitâbü'd-Dersi'l-Kâmil fi'l-Fıkh

5) Mekâsibü'l-Mülûk ve'r-Rüâsâi'l-Muharrime

6) et-Tenbîh ilâ Ağlâti'l-Mütûn

7) Risâle fi'd-Dahâyâ ve Kitabü'l-Harâc

8) Şerhu'l-Hamdâniyye

1.2.5.2. Fizik alanındaki eserleri

İbn Rüşd'ün Fizik alanındaki eserleri şunlardır: Kitâbü's-Semâi't-Tabîî, Telhîsu Kitâbi's-Semâi't-Tabîî, Şerhu Kitâbi's-Semâi't-Tabîî, Ta'lik alâ Makâleti's-Sâbia ve's-Sâmine mine's-Semâi't-Tabîî, Kitâbu's-Semâ ve'l-Âlem, Telhîsu Kitâbi's-Semâi ve'l-Âlem, Şerhu Kitâbi's-Semâi ve'l-Âlem, Kitâbu'l-Kevn ve'l-Fesâd, Telhîsu Kitâbi'l-Kevn ve'l-Fesâd, Kitâbu'l-Âsâri'l-Ulviyye, Telhisu'l- Âsâri'l-Ulviyye, Makâle fi'l-Büzûr

[73] Muhammed b. Muhammed b. Abdulmelik el-Ensârî el-Evsî el-Merâkeşî Ebû Abdillâh, *ez-Zeyl ve't-Tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sile* (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012), 4/23-25.

ve'z-Zer, Mes'ele fi's-Semâ ve'l-Âlem, Kitâbu'l-Hayevân, Cevâmiu'l-His ve'l-Mahsûs, el-Muhtasar fi'n-Nefs, Telhîsu Kitâbi'n-Nefs, Şerhu Kitâbi'n-Nefs, Telhîsu Risâleti'l-İttisâli İbn Bâcce.

1.2.5.3. Metafizik alanındaki eserleri

İbn Rüşd'ün Metafizik alanındaki eserleri şunlardır: Faslü'l-Makâl fî mâ Beyne'l-Hikmeti ve'ş-Şerîati mine'l-İttisâl, el-Keşf an Menâhici'l-Edille fî Akâidi'l-Mille, Cevâmiu mâ ba'de't-Tabîa, Telhîsu mâ ba'de't-Tabîa, Tefsîru mâ ba'de't-Tabîa, Tehâfütü Tehâfüti'l-Felâsife, Makâle fî İlmi'l-İlahî (ed-Damîme), Telhîsu İlahiyyâti li Nikulâvus.

1.2.5.4. Cedel ve Safsata alanındaki eserleri

İbn Rüşd'ün Cedel ve Safsata alanındaki eserleri şunlardır: Telhîsu'l-Cedel ve Telhîsu'l-Safsata.

1.2.5.5. Matematik ve Astronomi alanındaki eserleri

İbn Rüşd'ün Matematik ve Astronomi alanındaki eserleri şunlardır: Makâle fi Cevheri'l-Felek, Makâle fi Hareketi'l-Cirmi's-Semâvî, Makâle fi'l-Cirmi's-Semavî, Muhtasaru'l-Mecistî, Mâ Yuhtâcu ileyhi min Kitâbi Uklîdis fi'l-Mecistî.

1.2.5.6. Tıp alanındaki eserleri

İbn Rüşd'ün Tıp alanındaki eserleri şunlardır: Kitâbü'l-Külliyât, Şerhu Kitâbi'l-Mizâc lî Câlînûs, Telhîsu Ustukussâti Câlînûs, Telhîsu Kitabi'l-Kuvâ't-Tabîiyye li Câlînûs, Telhîsu Kitâbi'l-Edviyeti'l-Müfrede, Telhîsu Kitâbi'l-Hummeyât, Makâle fi Zamâni'n-Nevbe, Makâle fi Esnâfi'l-Mizâcât ve Nakdi Mezhebi Câlînûs, Makâle fi Hummeyâti'l-Ufûn, Makâle fi't-Tiryâk, el-Kavl fi Âlâti't-Teneffüs, Kelâm fi İhtisâri'l-İlel ve'l-Ârâz li Câlînûs, Kitâb fi Hıfzi's-Sıhha.

1.2.5.7. Mantık alanındaki eserleri

İbn Rüşd'ün Mantık alanındaki eserleri şunlardır: el-Muhtasar fi'l-Mantık, Telhîsu Kitâbi'l-Makûlât, Telhîsu Kitâbi'l-İbâre, Telhîsu Kitâbi'l-Kıyas, Telhîsu Kitâbi'l-Cedel, Telhîsu Kitâbi'l-Burhân, Telhîsu Kitâbi'l-Hatâbe, Telhîsu Kitâbi's-Safsata, Telhîsu Medhali Furfiryus, Telhîsu Kitâbi's-Si'r, Tefsîru Kitabi'l-Burhân, ed-Darûrî fi'l-Mantuk, Makâle fi Haddi's-Sahs, Makâle fi Ciheti Netâici'l-Mekâyisi'l-Muhtelita mine'z-Zarûrî ve'l-Mutlak ve'l-Mümkün, Makâle fi Cihâti'n-Netâic fi'l-Mekâyisi'l-Mürekkebe ve fi Mane'l-Makûl ale'l-Küll, Makâle fi Lüzûmi Cihâti'n-Netâic li Cihâti'l-Mukaddimât, Makâle fi Nakdi Mezhebi Temistiyus fi'l-Mekâyisi'l-Mümkine, Makâle fi'l-Hadd ve Nakdi Mezhebeyi'l-İskender ve Ebû Nasr, Makâle fi Nakdi Mezhebi İbn Sinâ fi Aksi'l-Kazâyâ, Makâle fi'l-Mahmûlâti'l-Berâhîn, Makâle fi'l-Mahmûlâti'l-Müfrede ve'l-Mürekkebe ve Nakdi Mezhebi İbn Sinâ, Makâle fi'l-Kıyâsi'ş-Şarti ve Nakdi Mezhebi İbn Sinâ, Tâlîk alâ Kavl li Ebi'n-Nasr fi Kitâbi'l-Burhân, Makâle fi Külliyâti'l-Cevher ve Külliyâtı'l-A'râz, Makâle fi'l-Kelime ve'l-İsmi'l-Müstakk ve Nakdi Mezhebi Ebu Nasr, Makâle fi Mane'l-Ma'kûl ale'l-Külli ve Gayri Zâlik.

1.2.5.8. Ahlak alanındaki eseri

İbn Rüşd'ün Ahlak alanında kaleme aldığı eseri Telhîsu Kitâbi'l-Ahlak li Aristotâlis'tir.

1.2.5.9. Siyaset alanındaki eseri

İbn Rüşd'ün Siyaset alanında kaleme aldığı eseri ed-Darûrî fi's-Siyâse'dir.

1.2.5.10. Gramer alanındaki eseri

İbn Rüşd'ün Gramer alanında kaleme aldığı eseri ed-Darûrî fi'n-Nahv'dir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM HUKUK USÛLÜNDE İCMÂ'

2.1. İCMÂIN MANASI VE KAYNAK OLUŞU

2.1.1. Lügat Manası

Usûl âlimleri genellikle icmâın sözlük anlamlarından *birleştirmek, derleyip toparlamak, bir işi sağlam yapmak, ittifak etmek* ve *azmetmek* manalarını tercih etmişlerdir. Istılahi manasını ise *ittifak* kelimesi üzerine bina etmişlerdir.[74] Nitekim her ittifak azmetme manasını taşır ancak her azim, ittifak etme manasına gelmemektedir. Aradaki bir diğer fark ise azmetmek tek kişi için söz konusu olabilmekteyken ittifak birden fazla kişi için söz konusudur.

İcmâ' lafzı Kur'an'da bizzat yer almamaktadır. Ancak icmâ' kelimesinin masdarından türetilmiş kelimeler dört yerde sözlük manasında kullanılmıştır. Mesela Yûnus sûresinin 71. ayetinde "İşinize *karar verin*" manasında اَجْمِعُوا lafzıyla kullanılmıştır. Bu da *azmetmek* manasına gelmektedir. Yine Yûsuf sûresinin 15. ayetinde اَجْمَعُوا lafzıyla "*ittifakla karar verdiler*" manasında kullanılmıştır. Kur'an'da geçtiği diğer yerler ise Yûsuf sûresi 102. ayet ve Tâhâ sûresi 64. ayettir.[75]

Hadislerde de genellikle icmâ' kelimesi *azmetme, niyet etme* ve *karar verme* manalarında kullanılmıştır. Meselâ "Şafak sökmeden oruca

---

[74] Yakûb b. Abdülvehhâb el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2008), 17; el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 369; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü* (İstanbul: Ensar, 2010), 225.

[75] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 17-18.

karar vermeyen kişinin orucu geçerli değildir"[76] hadisinde de azmetmek manasında kullanılmıştır.

2.1.2. Istılâh Manası

İcmâın ıstılâhî manası kelimenin lügat manasından bağımsız değildir. Fıkıh kaynaklarında ana hatlarıyla icmâ', *"Ümmet-i Muhammed müctehidlerinin Hz. Peygamberin vefatından sonraki herhangi bir asırda dini bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleridir"* şeklinde tanımlanmıştır.[77]

İslam âlimleri buna benzer birçok tanım yapmışlardır. İbnü'l-Münzir; *Kitâbu'l-İcmâ'* adlı eserinde *"Resulullah'tan sonraki bir asırda ortaya çıkan şer'i bir meselenin hükmü üzerinde aynı asırdaki İslâm müctehidlerinin birleşmesidir"* şeklinde tanımlamıştır.[78] Gazzâlî ise icmâı; "Hasseten Ümmet-i Muhammed'in herhangi dini bir konu üzerinde ittifak etmesidir" şeklinde tanımlamıştır.[79]

2.1.3. İcmâın Kitâb ve Sünnetten Delilleri

İcmâ', İslâm hukukunun asli kaynaklarından olup temel şer'î deliller arasında genellikle üçüncü sıraya konmaktadır. Furûu'l-fıkh kitaplarında birçok dinî ve hukukî hükmün meşruiyet temelini göstermede kendisine başvurulmaktadır. Fıkıh usûlü kitaplarında ise kaynaklar teorisinin vazgeçilmez bir öğesi olarak yer almaktadır. Bundan dolayı İslâm fıkhının

---

[76] Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2015), "es-Siyâm",71.

[77] Zekiyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları: Usûlü'l-Fıkh*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), 105; İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 21/417; Erdoğan, *Fıkıh Terimleri Sözlüğü*, 225.

[78] Ebu Bekr Muhammed b. İbrahim el-Münzir, *Kitâbu'l-İcmâ'*, çev. Abdulkâdir Şener (Ankara: Kalkan Matbaacılık, 2013), 11.

[79] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 369.

en önemli kavramlarından biridir. İslam âlimleri, icmâa delil olarak Kur'an'dan şu ayetleri zikretmişlerdir:

وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلّٰى وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيراً

"*Yolun doğrusu kendine apaçık belli olduktan sonra Resûlullah'a karşı çıkan ve müminlerin yolundan başkasını izleyen kimseyi saptığı yönde bırakırız ve onu cehenneme atarız. Orası varılacak ne kötü bir yerdir!*"[80]

Nîsâ suresinin 115. ayetinde Yüce Allah müminlerin yolundan başka bir yola sapanların cehenneme gireceklerini ve kötü bir akıbete düçar olacaklarını bildirmiştir. Buna göre müminlerin yolundan başka bütün yollar bâtıldır. Müminlerin yolu ise hak yoldur. Bu doğru yol ise müminlerden ictihad ehliyetine sahip olan kişilerin ittifakla benimsedikleri yoldur. Artık onların ittifak ettiği hususlarlardaki hükümlere uymak vaciptir. Ona muhalefet etmek ise caiz değildir.

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطاً لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً

"İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat bir ümmet yaptık."[81]

Bakara suresinin 143. ayetine gelince bu ayetin, icmâa iki yönden delâletinin bulunduğu görülmektedir. Ayet-i kerimede Allah Teâlâ ümmet lafzını, lügatte adalet manasına gelen *vasat* lafzı ile tavsif etmiştir. Ümmet-i vasat bu durumda adaletli ümmet manasına gelmektedir. Ümmet lafzı ise tek tek şahıslar için değil de bütün müminleri kapsamaktadır. Buna göre Allah'ın ümmeti adalet vasfıyla nitelemesinin bir sonucu olarak, ümmetin tamamının bu vasfı taşımasını zorunlu kılmaktadır. Bu durumda ümmetin üzerinde icmâ ettiği hususlar adil ve tüm Müslümanları bağlar niteliktedir.

---

[80] Nîsâ 4/115.

[81] Bakara 2/143.

Ayetin delâlet ettiği bir diğer mana ise Allah Teâlâ'nın Ümmet-i Muhammed'i insanlar üzerine şahidler kıldığını ve bu şahitliği de Resûlullah'ın Müslümanlara şahit olması ile eşdeğer kıldığını beyan etmesidir. Böyle bir ümmetin de bir hüküm üzerinde icmâ' etmesi durumunda o hüküm ile amet etmek vacip olmaktadır.[82]

يَـا اَيُّهَـا الَّـذِينَ اٰمَنُـوا اَطِيعُـوا اللهَ وَاَطِيعُـوا الرَّسُـولَ وَاُوْلِـي الْاَمْـرِ مِـنْكُمْ فَـاِنْ تَنَـازَعْتُمْ فِـي شَـيْءٍ فَـرُدُّوهُ اِلَـى اللهِ وَالرَّسُولِ اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَاَحْسَنُ تَأْوِيلاً

"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzelidir."[83]

Allah Teâlâ bu ayet-i kerimede Allah'a, resûlüne itaatin yanında ulû'l-emr'e de itaat edilmesini emretmektedir. Burada ulû'l-emr'den kasıt ümmetin müçtehitleridir. Yani onların ittifakına başvurulmasıdır.[84] Bu ayetler dışında âlimlerimiz şu ayetleri de delil olarak getirmişlerdir.

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ جَمِيعاً وَلَا تَفَرَّقُواْ

"Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın."[85]

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللّهِ

"*Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız.*"[86]

---

[82] Ebû Bekr Ahmed b. Ali Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl* (Beyrut Lübnan: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 3/257.

[83] Nîsâ 4/59.

[84] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 238.

[85] Âli İmrân 3/103.

[86] Âli İmrân 3/110.

İslam âlimleri icmâa sünnetten delil olarak Peygamber efendimizin (s.a.s.) şu hadislerini delil getirmişlerdir: "*Benim ümmetim hata üzerinde birleşmez*"[87] bir diğer hadis-i şerifte: "*Benim ümmetim bir sapıklık üzerinde birleşmez*"[88] buyurmuştur. Ve yine; "*Allah'tan ümmetimin sapıklık üzerinde birleşmemesi dileğinde bulundum bana dilediğimi verdi*"[89] buyurmuştur. Bir diğer hadiste: "*Müslüman cemaatten bir karış uzaklaşan boynundan İslam bağını çıkarmıştır*"[90] buyurmuştur. Başka bir hadis-i şerifte ise; "*Ümmetim içerisinde hak üzerinde apaçık kalan ve muhalif kalanların zarar veremeyeceği bir topluluk sürekli bulunacaktır*"[91] buyurmuştur.

Bir başka hadiste; "*Allah'ın eli topluluğun üzerindedir*"[92] buyurmuştur. Yine bir diğer hadiste; "*Kim cemaatten ayrılıp ölürse, bu ölüş cahiliye ölüşü gibidir*"[93] buyurmuştur.

Bu bağlamda daha birçok hadis vardır. Bütün bu hadisler incelendiğinde yalan üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluk meydana gelmektedir. Bundan dolayı delil olarak getirilen bütün bu hadisler icmâa delil olarak ortaya konmuştur. Akli delili ise ulemanın çoğu tarafından icmâın hücciyetini ispat konusunda tercih edilmemiştir.

Fıkıh usûlünün tedvin edilince icmâa özel bir yer ayrılmıştır. İcmâın dayandığı deliller, icmâın geçerlilik şartları ve icmâın hükmü gibi meseleler üzerinde durularak bir icmâ' teorisi oluşturulmuştur. Ancak icmâa dair

---

[87] Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü Nesâî* (Beyrut Lübnan: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2017), "el-Fiten", 8.

[88] en-Nesâî, *Sünenü Nesâî*, "el-Fiten", 8.

[89] Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "el-Fiten", 1.

[90] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü Tirmizî* (Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2017), "el-Fiten", 7.

[91] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh* (Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2019), "el-İ'tisâm",10.

[92] et-Tirmizî, *Sünenü Tirmizî*, "el-Fiten", 7.

[93] el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, "el-Fiten", 2.

tartışmaların değerlendirmesini sağlıklı bir şekilde yapabilmek için icmâın tarihî ve fikrî temellerini ve ortaya çıkış sürecini de dikkate almak gerekir.

2.2. İCMÂ'IN DELİL OLARAK ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

2.2.1. Hz. Peygamber Döneminde İcmâ'

Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemi icmâın temellerinin atılması bakımından oldukça önemlidir. Çünkü mü'minlerin zihinlerine icmâ' fikri bu dönemde yerleştirilmiştir. Bu dönemde hüküm koyma yetkisi tamamen Resûlullah'ın (s.a.s.) yetkisindeydi. Herhangi bir olay meydana geldiğinde bir sorun ile karşılaşıldığında yetkili mercii Resûlullah idi. Sorun kendisine arz edilirdi. O da meseleyi çözerdi. O'na arz edilen sorunlar genelde Allah tarafından gönderilen vahiy ile çözülürdü. Vahyin gelmediği hususlarda da kendisi ictihad ederdi. Allah da bu konuda peygamberini yardımsız ve hata üzere bırakmazdı.

Resulullah zamanında vali olarak tayin edilip ictihad etmesine izin verilen Muaz b. Cebel (r.a.) gibi sahabîler de vardı. İctihad izninin verilmesinin sebebi ise tayin edildikleri yerlerin mesafe olarak Medine'den uzak olmasıydı. Nitekim Hz Peygamber Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak tayin edince aralarında şu konuşma geçmiştir:

- Karşına bir olay çıktığı zaman nasıl hükmedeceksin?

- Allah'ın kitabıyla hükmedeceğim.

- Allah'ın kitabında hükmünü bulamazsan?

- Resûlullah'ın (s.a.s.) sünnetiyle (hükmedeceğim).

- Ne Allah'ın kitabında ne de Resûlullah'ın sünnetinde bulamazsan?

- Kendi re'yimle ictihadda bulunur ve elimden geleni yaparım.

Bunun üzerine Resûlullah Muaz'ın göğsüne vurarak: *"Hamd Resûlullah'ın elçisini Resûlullahın hoşnut olacağına muvaffak kılan Allah'a mahsustur."*[94]

Netice olarak, Efendimiz (a.s.) zamanında icmâ' fiili olarak vuku bulmamıştır. Bu dönemde daha çok icmâa temel teşkil edecek uygulamalar ön plana çıkmıştır. Mesela Hz. Peygamber (s.a.s.) kendi zamanında gerekli gördüğü hususlarda çoğunlukla ashabının önde gelenleriyle istişarede bulunmuştur. Böylece bu istişareler sayesinde ashabın zihninde icmâın temelleri oluşmaya başlamıştır.

2.2.2. Sahabe Döneminde İcmâ'

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatıyla birlikte sahabe dönemi başlamış ve hicri birinci asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Sahabe dönemi icmâın hem bir delil olarak ortaya çıktığı hem de uygulandığı bir dönemdir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) vefat edince arkasında tamamıyla tedvin edilmiş bir İslam hukuku bırakmamıştı. Hatta O'nun hadisleri bile tedvin edilmemişti. Ancak bir konu hakkında hüküm verirken veya kendisine bir olay arz edilince ashabı onun yöntemini, konuya yaklaşım tarzını bizzat görerek iyice benimsediği için onun uyguladığı yöntemi uyguluyorlardı. Daha sonra fetih hareketleriyle İslam toprakları genişledi. Bunun sonucu olarak gerek ortaya çıkan yeni olaylar olsun gerek farklı kültürlerden insanların Müslüman olmasıyla yeni meseleler ortaya çıkmıştı. Bu olayların hükümleri de Kur'an ve Sünnet'te yer almıyordu.

Halk bu yeni karşılaşılan meseleleri sahabenin önde gelenlerine, idarecilere sormaya başlamıştı. İlmi birikimleriyle ön plana çıkan bu sahabîler; Ömer b. el-Hattâb, Ali b. Ebi Tâlib, Abdullah b. Mes'ûd, Aişe binti Ebu Bekir, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer (r.anhum) idi.

---

[94] Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "el-Akziye", 11.

Sahabe döneminin başında bir meselede hüküm verilecekse bu sahabîlerin ictihadıyla gerçekleşiyordu. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde bu sahabîlerin çoğu Medine'de olduğu için halife fâkih sahabileri toplayıp mesele hakkında istişare ediyordu. İstişare sonucunda fıkhî meseleler sahabilerin içtihatlarıyla karara bağlanıyordu, halk arasında da kabul görüyordu.[95]

Hz. Ebubekir'e (r.a.) bir mesele arzedilince önce Allah'ın kitabına bakardı. Hükmünü bulamayınca Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetine bakardı. Orada da bulamazsa ahaliyi toplayıp mesele hakkında "Resûlullah'tan bir şey işiten var mı" diye sorardı. Şayet burada da bulamazsa ashabın önde gelenlerini toplayıp istişare ederdi ve bir hükme bağlardı.[96]

Hz. Ömer (r.a.) de bir meselede hüküm verirken öncelikle Kur'an ve Sünnet'e bakardı, orada bulamazsa Hz. Ebubekir'in bu konuda hüküm verip vermediğine bakardı, orada da bulamazsa sahabenin önde gelenlerini toplayıp meseleyle ilgili hükmü verip onunla hükmederdi.[97]

İslam âlimleri icmâa örnek olarak ilk Hz. Ebubekir'in (r.a.) halifeliğe seçilmesini zikretmişlerdir.[98] Hz. Ebubekir'in halife olarak seçilmesi sahabenin ihtilafa düşmeden herkesin bey'at etmesiyle gerçekleşmiştir. Bu da bütün Müslümanların icmâ' ettiğinin göstergesidir. Daha sonra Peygamber (s.a.s.)'in nereye defnedileceği hususunda icmâ' olmuştur. Hz. Peygamber'in nereye defnedileceği hususunda ihtilaf olunca bazı sahabiler Hz. Ebubekir'e durumu arzettiler. Hz Ebubekir de bu konuda Peygamber efendimizin şu hadisini zikretti: *"Allah her peygamberin ruhunu, onun gömülmek istediği yerde kabzeder."*[99]

---

[95] Abdülvehhâb Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fıkh* (Beyrut Lübnan: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2000), 41.

[96] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ',* 56.

[97] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ',* 56.

[98] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ',* 55.

[99] et-Tirmizî, *Sünenü Tirmizî*, "Cenâiz", 33.

Hz. Ebubekir döneminde, Kur'an'ın cem edilmesi, çeşitli müzakerelerden sonra zekât vermeyenlerle savaş, nine'nin mirası gibi pek çok konuda sahabenin icmâı gerçekleşmiştir.[100]

Sahabe icmâı kendilerinden sonraki nesile de öğretmede çaba içinde olmuştur. Nitekim Hz. Ömer'in (r.a.) valilerinden olan Şureyh, nasıl hüküm vermesi gerektiğini Hz. Ömer'e sorunca şöyle cevap yazmıştır: *"Öncelikle Allah'ın kitabıyla hüküm ver. Allah'ın kitabımda yoksa Resûlullah'ın (s.a.s.) sünnetiyle hükmet. Ne Allah'ın kitabında ne de Resulullah'ın sünnetinde bulamazsan Salihlerin hüküm verdikleriyle hükmet. Ne Allah'ın kitabında ne Resulullah'ın sünnetinde ne de Salihlerin hükmettiklerinde yoksa istersen hemen ictihad et, istersen de ertele. Ancak ertelemeni senin için hayırlı görüyorum ve's-selamu aleyküm*"[101] Ulema buradaki "*salihlerin hükmettikleri"* ifadesinden kastın icmâ' olduğunu belirtmiştir.[102]

Hz. Osman (r.a.) da kendi hilafeti zamanında Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in metodunu takip etmiştir. Nadiren de olsa görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Sahabenin olaya bakışı ve yorumlama şekli farklı olduğundan dolayı her hüküm detaylıca ele alınırdı ve hüküm bir sonyca bağlanıncaya kadar tartışılmaya devam ederdi. Daha sonra fetihler artıp İslam toprakları genişleyince sahabenin ileri gelenleri de farklı farklı şehirlere dağılmışlardır. Ayrıca gerek Müslümanlar arasında çıkan siyasi ihtilaflar olsun gerek de farklı ırk ve kültüre sahip insanların İslam dinine girmesiyle dinin temel konuları dışındaki alanlarda icmâın gerçekleşmesi, özellikle de inşâî manada icmâın meydana gelmesi çok zor bir hal aldı.

Âlimler her ne kadar ilim için seyahatlere çıkmışlarsa da bir asırda yaşayan bütün müctehidlerin bir araya gelerek bir konu hakkında icmâ' ettikleri fiilen varid olmamıştır. Bunun yerine daha çok sükûtî icmâdan veya

---

[100] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 57.

[101] en-Nesâî, *Sünenü Nesâî*, "Âdâbu'l-Kudat", 11.

[102] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 57-58.

sahabenin bireysel gruplar halinde ictihad ederek hüküm vermesinden bahsedilebilir.

Sahabe dönemindeki icmâın en önemli rolü, kendisinden sonraki tabiin ve etbâu't-tabiin için rol model olmasıdır. Böylece sahabe bir konuda icmâ' edip hüküm verince tabiin bunu sahabeden alıp kendinden sonraki kuşaklara aktarmıştır. Bu şekilde günümüze kadar bu hükümler korunarak gelmiştir. İcmâın bu sağlam dayanağı sayesinde Şii ve Hariciler hariç bütün İslam mezhepleri sahabe icmâını hüccet saymışlardır.[103]

2.2.3. Sahabe Döneminden Sonra İcmâ'

Sahabeden sonraki dönemi, sahabe döneminden net bir şekilde ayırmak mümkün değildir. Nitekim Hulefâ-i Râşidin döneminden sonra artık tabiinin ağırlığı görülmeye başlanmıştır. Bundan dolayıdır ki İslam hukukunda tabiin döneminin başlangıcı daha çok Hz. Muaviye'nin hilafete geçme tarihi olan hicri 41 yılı kabul edilmektedir. Nasıl ki sahabe dönemi ile tabiin dönemi iç içe ise Tabiin döneminin sonu da Etbau't-tabiin ile Müctehid imamlar dönemleri ile iç içedir.

Tabiin dönemi ise Emeviler dönemine rast gelmektedir. Emevi halifelerinden Ömer b. Abdülaziz dışındaki siyasiler icmâın oluşmasına imkân vermedikleri için ne tam anlamıyla bir şûra ve istişareden ne de icmâdan bahsetmek mümkün olmamıştır. Yani Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer (r.a.) döneminde sahabenin önde gelenleri ile oluşturulan ilim meclisleri ve bu meclislerde oluşan icmâ', tabiin döneminde oluşmamıştır. Ancak sahabe döneminde üzerinde icmâ' edilen konular itiraza uğramadan kabul edilmiş ve bu hükümlerin dışına çıkılmamıştır.

Halife Ömer b. Abdülaziz ise diğer hükümdarların aksine şûra ve istişareye büyük önem vererek Hulefa-i Râşidin dönemindeki gibi şûra

[103] Şa'ban, *Fıkıh Usûlü*, 108.

meclisleri kurarak istişareye dayalı içtihadı ihya etmiştir. Kendisine has devamlı istişare ettiği bir heyeti vardı.[104]

Tabiin döneminin önemli görülen bir diğer yönü ise Irak ve Hicaz ekollerinin oluşmasıdır. Böylece ilim adamları da Ehl-i rey ve Ehl-i eser şeklinde iki büyük ekole ayrılmışlardır. Bu ekolleşmenin sonucunda ise, ayet ve hadislerle yahut sahabenin icmâıyla hükmü ortaya konmuş meselelerin dışında inşâî icmâ' denebilecek bir oluşum meydana gelmemiştir. Ancak bu iki ekolün kendi içlerinde bir meselenin hükmünü verirken icmâ' denebilecek tarzda ittifakları vardı.

Bu dönemde, ümmet açısından icmâın önemine ve fonksiyonelliğine değinecek olursak şu hususlar öneme haizdir: Bu dönemde sahabenin üzerinde icmâ' ettiği meseleler sonraki kuşaklara aktarılmıştır. Sahabe herhangi bir mesele üzerinde icmâ' ettiyse, hükmünün üzerine inşa edildiği illet var olduğu sürece bu icmâın değiştirilemeyeceği ve buna muhalif bir görüş ortaya konamayacağı fikri yerleştirilmiştir. Bu dönemde özellikle bölgesel denebilecek icmâlar oluşmuş ve fakihler kendi bölgelerinin icmâları ile amel edip bunun dışına çıkmamayı ilke edinmişlerdir.

Tabiin döneminin ardından "Tedvin ve Müctehid İmamlar" dönemi başlamıştır. Bu dönem kesin çizgilerle ayrılamasa da hicri ikinci yüzyılın başından dördüncü yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu döneme tedvin dönemi denmesinin sebebi, büyük ölçüde eser yazımı ve tedvininin yapılmış olmasıdır. Ayrıca yine bu dönemde Tabiin ve Etbâu't-Tabiin fetvaları tedvin edilmiştir. Hadis, tefsir ve fıkıh alanında kapsamlı kitaplar yazılmış ve fıkıhta ise birçok risale yazılmıştır.

Bu dönemde İmam Mâlik, Ebu Hanife, İmam Şafii, Evzâî, Ebu Yusuf vs. birçok müctehid yetişmiştir. İslam hukukunun gelişip olgunlaştığı ve birçok kaynak eserin yazıldığı İslam hukukunun altın çağıdır. Artık icmâ'

---

[104] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut - Hüseyin Esad (Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2014), 5/130-132.

İslam hukukunun ana kaynaklarından bir olarak algılanmıştır. Ayrıca günümüzdeki deliller taksiminin "Kur'an, Sünnet, İcmâ' ve Kıyas" oluştuğu dönemdir.[105]

Tedvin ve Müctehid imamlar dönemi icmâ' açısından çok önemlidir. Çünkü icmâ' çok geniş bir alana yayılmıştır. İslam âlimleri de geniş bir coğrafyaya yayıldıkları için tamamının bir araya gelip bir mesele hakkında görüş birliği etmeleri neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Ancak "*rihle*" dediğimiz ilim seyahtleri çokça yapılıp ilmi meselelerde tartışmalar yapılmıştır.

Hükmü bilinmeyen bir mesele ile karşılaşıldığında müctehidler önce Kur'an'a başvuruyorlardı. Kur'an'da bulamayınca sünnete bakarlardı. Orada da bulamayınca bu konudaki sahabe uygulamasına bakıyorlardı. Şayet sahabe veya tabiinin ittifak ettiği hususlar var ise müctehidler de gıyaben icmâa dâhil oluyorlardı. Bunun dışında farklı coğrafyalarda olan İslam âlimleri bir konuda hüküm verince diğer bölgelerdeki âlimler de sükût ederek bu görüşte ittifak halinde olduklarını belirtiyorlardı. Ancak sahabe devri hariç inşâî bir icmâdan söz etmek mümkün değildir.

Bu dönemin en önemli özelliklerinden bir diğeri de bu dönemde, icmâın genel kuralları ve prensipleri belirlenmiştir. Belirlenen kurallar ise daha sonra ortaya çıkan sorunlara da çözüm teşkil etmiştir. İlk defa yazılan fıkıh usul ve fürû eserlerinde şeri deliller zikredilirken arasında icmâ' da sayılmıştır ve icmâa dayanılarak birçok hüküm verilmiştir.[106]

İslam hukukuna dair yazılan kitaplara bakıldığında dört mezhep imamının da icmâı delil olarak kullandığı açıkça görülmektedir. Hatta Fahreddin er-Râzi *Mefatihu'l-Gayb* adlı eserinde icmâa delil olarak Nisâ suresinin 59. ayetini ilk olarak delil getirenin İmam Şafii olduğunu

[105] Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fıkh*, 45-46.

[106] Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fıkh*, 46.

zikretmektmiştir. Ancak biz konunun uzamaması bakımından bütün mezhep imamlarının icmâı kullandığına dair delilleri zikretmeyeceğiz.

2.3. İCMÂIN OLUŞUM İMKÂNI

İslam hukukunun ana kaynaklarından olan icmâı dönemlere göre ele aldık. Bu dönemleri, Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemi, sahabe dönemi, sahabe sonrası dönem olarak inceledik. Ancak İslam âlimleri bu dönemler dışında icmâın mümkün olup olmadığını asırlar boyu tartışmışlardır. Mümkün ise şeriatın hangi alanlarında mümkün, mümkün değilse hangi meselelerde mümkün değidir diye farklı taksimler yapılmıştır. Biz bu konuyu bir sonraki başlık altında ele almaya çalışacağız.

Dinin temel meseleleri olan namaz, oruç, zekât, hac vs. meseleler hususunda icmâ' olduğuna dair herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Kitap ve sünnetle sabit olmuş hükümler hususunda bir de icmâın bulunması te'kid amaçlıdır. Ancak bunun dışında usul âlimleri, Resulullah'ın (s.a.s.) vefatından sonra herhangi bir şer'i mesele hakkında icmâın gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda tartışmışlardır.[107]

Usûlcülerin tanımladığı şekliyle icmâın meydana gelmesinin mümkün olup olmadığı ile ilgili genel olarak dört görüşten söz etmek mümkündür:

İslam âlimlerinin kahir ekseriyetine göre icmâ' mümkündür. Bazı âlimlere göre ise dinin temel konularında mümkündür ancak fer'i zanni konularda icmâın meydana gelmesi mümkün değilidir. Bir takım ulemaya göre ise icmâ' sadece sahabe dönemine hastır. Azınlık bir grup âlime göre de tarif edilen şekliyle icmâ' kesinlikle mümkün değildir.

[107] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 202.

2.3.1. İcmâı Mümkün Görmeyenler ve Gerekçeleri

İcmâın gerçekleşmesini mümkün görmeyenlerin başında Nazzâmiye fırkasının kurucusu olan Ebu İshâk İbrahim b. Seyyar b. Hâni en-Nazzâm[108] (ö. 231/845), bazı Şii ve Harici fırkalar gelmektedir.[109] Nazzâm ve diğerleri bu konuda dört iddiadan bahsetmektedirler. Birincisi, usulcülerin tarif ettiği tarzda icmâın gerçekleşmesinin mümkün olmadığıdır. İkincisi, şayet icmâ' gerçekleşse bile bunun bilinemeyeceğidir. Üçüncüsü, şayet bilinse dahi bunun naklinin mümkün olmadığıdır. Netice olarak bu üç durumun meydana gelemeyeceği göz önüne alınırsa bahsedilen icmâın hiçbir zaman gerçekleşmediği ortaya çıkmaktadır. Şimdi bu iddiaların gerekçelerini inceleyelim.[110]

İlk olarak, usulcülerin tarif ettiği tarzda icmâın gerçekleşmesi mümkün değildir demişlerdir. Gerekçe olarak da şu hususları göstermişlerdir: Öncelikle icmâın gerçekleşebilmesi için müctehidlerin bilnmesi gerekir. Müctehidlerin belirlenmesi ise mümkün değildir. Çünkü hangi vasıflara haiz oldukları ve bu vasıfları kimin belirleyeceği bir muammadır. Bunları belirlemek mümkün olsa bile nerede hangi âlimin olduğunu belirlemek hele hele bunu dünya ölçeğinde yapmak imkânsızdır. Müctehidler tespit edilip mesele kendilerine arz edilmezse icmâın meydana gelmesi de imkânsız olur.[111]

Şayet müctehidler tespit edilse bile, görüşlerini almak için tamamına ulaşmak çok fazla zaman alır ve bu süre zarfında başka müctehidler de yetişir. Onların görüşleri de olmadan icmâ' kurulamaz. Bu durumda da icmâın gerçekleşmesi mümkün olmaz.

---

[108] Nazzâmiye fırkası, Mu'tezile'nin Basra ekolünün bir koludur. Fırka, adını dönemin önde gelen kelamcılarından, aynı zamanda fırkanın kurucusu olan Nazzâm'dan almıştır.

[109] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 202.

[110] İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Rüknüddin Abdülmelik b. Abdillah b. Yusuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdulazim Mahmud ed-Dîb (Kahire: Dâru'l-Vefâ, 2017), 1/671.

[111] el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, 1/671.

Bütün müctehidlerin görüşlerinin alınması uzun bir sürede mümkün olacağından daha önce görüşleri alınan müctehidler görüşlerinden vazgeçerse icmâ' yine kurulamaz. Nitekim müctehidlerin kendi görüşleri üzerinde sebat edip etmeyecekleri bilinemez.[112]

Şayet bütün müctehidler belirlense ve bir araya dahi toplansalar, müctehidlerin korku ve zan altında kalmadan kendi fikirlerini beyan etmeleri çok zor bir ihtimaldir. Bundan dolayı yine de icmâ' gerçekleşmez.[113]

Bir diğer husus ise; şayet icmâ' bütün bu saydığımız imkânsızlıklara rağmen gerçekleşse bile icmâın nakli mümkün değildir. Çünkü tevatür sayısına ulaşan bir topluluğun dünyanın dört bir yanını dolaşıp bu müctehidlerin ittifak ettikleri icmâlarını sahih bir şekilde sonraki nesillere aktarmaları imkânsızdır. İcmâın nakli mümkün olmazsa icmâın bilnmesi de mümkün olmaz.[114]

Nazzâm ve diğer fırkalar, bütün bu sayılan gerekçelerin sonucunda usûl âlimlerinin zikrettiği tarife göre icmâın gerçekleşmesinin mümkün olmadığı savunmuşlardır.

2.3.2. İcmâı Sadece Sahabe Devrinde Mümkün Görenler ve Gerekçeleri

İcmâ' ile ilgili bir diğer yaklaşım ise icmâın sadece sahabe döneminde mümkün görülmesidir. Bu görüşü savunanların başında zahiriler gelmektedir. Zâhirilere göre, icmâ' sadece sahabe dönemine hastır. Hatta sahabenin önde gelenleri farklı şehirlere dağıldıktan sonra artık icmâın meydana gelmesi onlar için de mümkün olmamıştır. Sahabe döneminde mümkün olduğuna dair gerekçeleri şunlardır:

Başta Zâhiriler olmak üzere bu görüşün savunucularına göre; sahabeden kimlerin ictihad ettiği ve fakih sahabilerin kimler olduğu bellidir

---

[112] el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, 1/672.

[113] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 208.

[114] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 209; el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, 1/673.

ve sahabenin sayısı da sınırlıdır. Fakih sahabilerin tamamı da bir arada idi. Bütün bu sebepler icmâı sadece sahabe döneminde mümkün kılmaktadır.[115] Muhammed Ebu Zehre (ö. 1974) de icmâın sadece sahabe döneminde mümkün olduğunu savunan ilim adamlarındandır. Ayrıca bilinen icmâların tamamının sahabe döneminde olduğunu belirtmektedir.[116]

Abdulvehhâb Hallaf (ö. 1375/1956) ise daha ileri giderek tarif edilen icmâın sahabe devrinde dahi vaki olmadığını ileri sürmüştür. Ona göre sahabe devrinde oluşan icmâlar, sadece o sırada Medine'de bulunan sahabilerin ittifakıyla meydana gelmiştir. Nitekim sahabenin bir kışmı diğer şehirlerde bulunmaktaydı.[117]

Netice olarak diyebiliriz ki, icmâın sadece sahabe döneminde olduğunu savunanlar, icmâın tamamen münkün olmadığını savunanlar ile mümkün olduğunu savunanlar arasında yer almışlardır. Çünkü ne tamamen icmâın varlığını inkâr etmişlerdir ne de tamamen kabullenmişlerdir. Nitekim her icmâın gerçekleşmesini kabullenmek bir yana, sahabe devrinin dışında icmâın vaki olmadığını savunmuşlardır.

2.3.3. İcmâın Sadece Dinin Temel Meselelerinde Mümkün Olduğunu Savunanlar ve Gerekçeleri

Bir kısım ulema da icmâın sadece dinin temel meselelerinde mümkün olduğunu savunmaktadır. Yani zanni ve fer'i meselelerde icmâın gerçekleşmesi mümkün değildir. İmamu'l-Haremeyn Cüveyni (ö. 478/1085), İbn Hazm (ö. 456/1064) vs. âlimler de bu görüştedir.[118] Bu görüşün sahipleri dinden olduğu kesin olarak bilinen meselelerde icmâı mümkün görmektedirler. Bunun sebebi ise zaten bu meselelerin hükmünün kat'i naslarla sabit olmasıdır. Bunları kabul etmeyenin imanı bile sabit olmadığından burada icmâın görevi naslarla sabit olan hükmü te'kid

[115] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 209-210.

[116] Muhammed Ebu Zehre, *Usûlü'l-Fıkh* (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 202.

[117] Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fıkh*, 45.

[118] el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, 1/675-676.

etmektir. Bu görüşte olan usulcülere göre usulcülerin tarif ettiği şekildeki icmâın gerçekleşmesi imkânsızdır.

2.3.4. İcmâın Her Zaman Mümkün Olabileceğini Savunanlar ve Gerekçeleri

Usûlcülerin çoğunluğuna göre ise icmâın her zaman gerçekleşmesi, gerçekleşen icmâın tespit edilmesi ve tespit edilen icmâın sonraki nesillere nakledilmesi mümkündür.[119] Cumhurun icmâın mümkün olduğuna dair ortaya koyduğu deliller kapsayıcı ve diğer bütün görüşlere karşı bir cevap niteliğindedir. Cüveynî *el-Burhân*'ında Bakıllânî'nin (ö. 403/1013) görüşlerini şöyle zikretmiştir:

Kâfirler, sayı bakımından Müslümanlardan çok olmalarına rağmen onlar bir konu üzerinde ittifak edebilmektedirler. Kâfirler ittifak edebiliyorsa Müslümanlar haydi haydi icmâ' edebilirler.[120]

Bir diğer husus olarak icmâın mümkün olmadığını savunanlar uzak mesafeleri delil getirmişlerdir. Cumhur ise buna dört mezhep imamının bir konu üzerinde ittifak etmesini örnek göstermiştir. Şayet bu ittifak mezhep müctehidleri arasında mümkün oluyorsa İslam'ın bütün müctehidleri arasında da mümkündür. Yine Bâkıllâni'ye göre nüfuz sahibi bir otorite olması durumunda bütün müctehidlerin bir araya toplanması da mümkündür.[121]

Bunların dışında cumhurun öne sürdüğü görüşler arasında şunlar da zikredilmiştir. İcmâın vuku bulabileceğinin en önemli delili sahabe devrinde vuku bulmuş olmasıdır. Nitekim Hz. Ebubekir'in halifeliğe seçilmesinde, mirasta nineye altıda bir pay verilmesinde, domuz etinin haram olduğu gibi yağının da haram olması hususunda vs. icmâ' gerçekleşmiştir. Bu da tekrar gerçekleşebileceğini göstermektedir.

---

[119] Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fıkh*, 45; Şa'ban, *Fıkıh Usûlü*, 105; el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 203-204.

[120] el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, 1/673-674.

[121] el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, 1/674.

Cumhurun itiraz ettiği konulardan biri de icmâ' meydana gelirken müctehidlere ulaşamama iddiasıdır. Bu da batıl ve geçersiz bir görüştür. Nitekim Ebu Hanife, Mâlik, Şafii vs. müctehidlerin görüşleri bütün dünyaya yayılmıştır. Ayrıca bu müctehidlerin görüşleri nasıl tespit edildiyse diğer müctehidlerin görüşleri de tespit edilir ve sonraki nesillere de aktarılır. Müctehidlerin tespit edilmesi de imkânsız değildir. Çünkü her köyde, kentte müctehid yoktur. İlmiyle meşhur olmuş müctehidler tespit edilebilmektedir.

Bu konudaki tartışmalara daha fazla değinmek istemiyoruz. Bizim bu konudaki görüşümüz de cumhurun görüşü gibidir. Bu tartışmaların olduğu dönem ile günümüz arasında teknoloji bakımından küçümsenemeyecek derecede farklar vardır. Ulaşım imkânlarına bakarsak bundan iki asır öncesi ile şimdi arasında bile çok büyük yenilikler olmuştur. Nitekim uçak ile dünyanın bir ucundan diğer ucuna gitmek sadece birkaç saatimizi almaktadır. Ama bu tartışmaların olduğu dönemde iki ülke arası mesafenin katedilebilmesi aylar alıyordu.

Bir diğer sorun ise bu tartışmaların olduğu dönemde iletişim araçlarının günümüz kadar gelişmemiş olmamasıydı. Günümüzde ise bir yere gitmeye ihtiyaç dahi duymadan iletişim araçları ile görüntülü konuşma gibi birçok imkândan bahsetmek mümkündür. Bu imkân ve teknoloji var iken icmâın meydana gelemeyeceğini söylemek mümkün değildir.

Müctehidlerin tespit edilmesi de artık zor değildir. İlmiyle ön plana çıkmış müctehidler rahatlıkla tespit edilebilir. Tespit edilen âlimler bir araya gelerek ortaya çıkan yeni sorunlar hakkında tartışıp görüş birliğinde bulunabilirler.

İcmâın mümkün olmadığını savunanların gerekçelerinden bir tanesi de icmâın tevatür derecesinde nakledilememesidir. Bunun da artık günümüz şartlarında aşıldığını söylemek mümkündür. Çünkü bir araya gelen müctehidlerin bir mesele hakkında konuşup tartışması ve bunun sonucunda icmâ' etmeleri mümkündür demiştik. Bunun ses, görüntü ve kayıt cihazları

ile kaydedilmesi, kitap haline getirilmesi yahut toplantının canlı yayın şeklinde bütün dünyaya izletilmesi dahi imkân dâhilindedir.

Günümüzde İslam âlimlerinin organize edilip toplantılar yaptığı aşikârdır. Bu toplantıların daha geniş boyutlarla yapılması da mümkündür. Bu da icmâı mümkün kılmaktadır.

Netice olarak denebilir ki günümüzde İslam âleminin nüfusu iki milyara yaklaşmışken ve her geçen gün gerek teknolojinin ilerlemesiyle gerekse de hayat şartlarının değişmesiyle birçok sorun ortaya çıkmaktadır. Bu sorunlara çözümler üretmek yerine gerek icmâın mümkün olmadığını söylemek gerekse de müctehidlerin olmadığını veya yetişmediğini iddia etmek bir bahaneden öteye geçmemektedir. Yapılması gereken İslam âleminin müctehidlerinin/âlimlerinin bir araya gelerek organize bir şekilde bu sorunlara çözüm üretmesidir. Böylece asırlardır ulaşım, iletişim vs. sorunlardan dolayı yapılmasının mümkün olmadığı iddia edilen icmâı yeniden uygulamak kanaatimize göre en uygun görüştür.

2.4. İCMÂIN ŞARTLARI

İcmâ' iki temel unsurdan oluşmaktadır. Bunların birincisi müctehid, diğeri de müctehidlerin görüş birliği yani ittifak etmeleridir. Bu iki temel unsur (rükün) olmadan icmâın oluşması mümkün değildir. Bundan dolayı gerek müctehidlerin belirlenmesi gerekse müctehidlerin ittifak etme şekilleri, zamanı, süresi ve alanı üzerinde uzun tartışmalara girilmiştir. Ancak İslam âlimlerinin çoğunluğuna göre üyelerde ve ittifakta aranan temel şartlar verdiğimiz icmâ' tarifinde yer almaktadır.

Tariften de anlaşılacağı üzere icmâın oluşumu için en önemli iki unsur müctehid ve müctehidlerin görüş birliği etmeleridir. İlk olarak icmâın birinci rüknü olan müçtehidi ele alalım.

2.4.1. Müctehid

İctihad; lügatte "*zahmet çekmek, bütün gücünü kullanmak, çaba göstermek, ısrarlı olmak*" anlamındaki *cehd* kökünden türemiştir. İctihad ıstılanen; fâkihin herhangi bir şer'i hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşmak için bütün gücünü harcaması demektir. İctihad ehliyetine sahip olan kimseye de müctehid denir.[122]

İcmâın tarifinde aktardığımız "*Ümmet-i Muhammed*" lafzı ile kastedilen müminlerdir. Yani bu lafzın kullanılması ile Müslüman olmayan hiç kimse icmâı oluşturacak üyeler arasına giremez. Yine bu lafızdan kasıt müctehidlerdir. İslam'ın ana kaynaklarından olan icmâı oluşturacak üyeler işin ehli olmalıdırlar. Yani müctehidlik vasıflarını taşımalıdırlar. Bunun bir diğer manası ise Müslüman da olsa çocuk ve akli melekesi yerinde olmayanların bu kapsama girmeyeceğidir. Çünkü saydığımız bu iki grup bu işe ehil değildirler.[123]

2.4.1.1. Müctehidde aranan şartlar

2.4.1.1.1. İctihad ehliyeti

İctihad ehliyeti; müçtehidin, nasları anlayıp bunlardan şer'i hükümler elde edebilme melekesidir. İctihad ehliyetine sahip olan kimseye de müctehid denir.[124] Ayrıca usul kitaplarında müctehidler için birden fazla isim zikredilmiştir: Fukaha, ulemâ, ehlü'l-hal ve'l-akd, ehlü'r-rey ve'l-ictihad bunlardan bazılarıdır. Usûl kitaplarında kişinin ictihad ehliyetine sahip olabilmesi için birçok şart zikredilmiştir. Bunlardan bazıları;

---

[122] H. Yunus Apaydın, "İctihâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 21/432.

[123] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 87.

[124] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 86; Erdoğan, *Fıkıh Terimleri Sözlüğü*, 410.

1) Allah'ın kitabını bilmelidir. Bazı usulcüler müctehidin Kur'andaki 500 kadar olan ahkâm ayetlerini bilmesini yeterli görürken bazıları da Kur'an'ın tamamına vâkıf olmasını şart koşmuştur.[125]

2) Hz. Peygamberin hadislerine vâkıf olmalıdır. Hadislerin miktarıyla alakalı birden fazla görüş ortaya atılmıştır. Kimi âlimler beş yüz hadis bilmesi yeter derken kimileri de bu sayıyı mükerrerleriyle birlikte 400.000'e kadar çıkarmışlardır.[126]

3) Ayet ve hadislerin, nâsih ve mensûhunu bilmelidir.

4) Hadis usulünü bilmelidir.

5) Üzerinde icmâ' edilen hükümleri bilmelidir.

6) Arap dilini kural ve kaideleriyle birlikte iyi bilmelidir. Nitekim Kur'an ve sünnetin dili Arapça'dır.

7) Fıkıh usulünü bilmelidir. Yani naslardan istinbat metodunu ve kıyas şekillerini bilmelidir.

8) Şeriatın maksat ve gayelerini iyi bilmelidir.

9) Furûu'l-fıkh, esabab-ı nüzul, esbab-ı vurûdi'l-hadis, toplumun sosyal yapısını ve içinde bulunduğu şartları iyi bilmek gibi daha fazla şartlar koşanlar da vardır.[127]

Usûlcülerin icmâ'ı oluşturacak üyelerde ictihad ehliyetini şart koşmaları son derece önemlidir. Nitekim müctehid olmayan kimselerin şer'i bir meselenin hükmünü naslardan çıkarması ve gerekli olan usulü bilmesi mümkün değildir.

---

[125] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 98-99.

[126] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 99.

[127] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 103.

2.4.1.1.2. Müctehidlerin Müslüman olması

İcmâın tarifinde zikrettiğimiz "*Ümmet-i Muhammed*" lafzından da anlaşılacağı üzere Müslüman olmayan kimseler icmâın oluşumunda müctehid olarak yer alamazlar. Müslüman olan müctehidlerin de Allah'ın zatını sıfatlarını iyi bilip iman etmesi gerekir. Ayrıca Resulullah'tan varid olan hadisleri bilim kalben de tasdik etmelidir.[128] Nitekim kâfirin sözü dini bir meselede muteber değildir. Ancak Müslüman olmayıp psikoloji, sosyoloji, tıp, matematik, fizik gibi herhangi bir ilim dalında uzman olan kimselerin müzakereci olarak katılmasında bir beis yoktur.

2.4.1.2. Müctehid olmayan uzmanların icmâa katılması

İcmâa katılan kişilerin ictihad ehliyetine sahip olmaları gerektiğini yukarıda belirttik. Müctehid olmayıp psikoloji, sosyoloji, tıp, matematik, fizik, astronomi gibi herhangi bir ilim dalında uzman olan kimselerin icmâa katılnası ise ancak müzakereci olarak mümkündür. Yani müctehidler gibi görüş bildirme yetkileri yoktur. Uzmanlaştıkları alan ile ilgili kendilerine bir şey sorulduğunda konu hakkında açıklama yaparlar.

Günümüzde de âlimler, fetva konseyleri bir mesele hakkında hüküm verecekleri zaman, şayet verilen fetva şer'i ilimlerin dışında bir ilim dalıyla ilgiliyse o ilmin uzmanlarının da görüşlerine başvurmaktadırlar. Buna örnek olarak "*Rü'yet-i hilal*" meselesinde astronomi uzmanlarının yardımına başvurulması gösterilebilir.

2.4.1.3. İcmâa katılan müctehidlerin sayısı

Usulcülerin tartıştıları konulardan biri de icmâı meydana getirecek müctehidlerin sayısının tevatür derecesine ulaşıp ulaşmamasıdır. Bu konuda iki görüşten bahsetmek mümkündür:

---

[128] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 87-88.

Âlimlerin bir kısmı icmâı oluşturan müctehidlerin tevatür derecesine ulaşmasını şart koşmuştur. Tevatür; yalan üzere birleşmeleri aklen caiz olmayan bir topluluğun yine kendileri gibi bir topluluktan hisse dayalı bir şeyi haber vermeleridir. Böyle haberlere ise mütevatir denir.[129] Tevatür için ise belli bir sayı yoktur. Bu görüşü savunan âlimlere göre tevatür şartı yerine gelmezse icmâa katılanların yalan üzere birleşmeleri mümkün olur.[130]

Âlimlerin çoğunluğu ise icmâı oluşturan müctehidlerin tevatür derecesine ulaşmasının şart olmadığını savunmuşlardır. Bir asırda yaşayan âlimlerin sayısı tevatür derecesine ulaşmadığı için icmâın mümkün olmadaığını savunmak doğru değildir. Çünkü o asırda yaşayan âlimler az da olsa sadece onlardır. İcmâın hücciyyetini gösteren deliller de kat'î olduğuna göre icmâın olmayacağını söylemek de mümkün değildir. Ayrıca bir asırda yaşayan bütün müctehidlerin yalan üzerinde ittifak etmeleri de mümkün değildir. Böyle bir durumda tevatür sayısına bakılmaz çoğunluğa itibar edilir. Yani bütün müctehidler görüş birliği etmişlerse icmâ' geçerlidir.[131]

Müctehidlerin tevatür sayısına ulaşmasının şart olup olmadığı tartışması bazı soruları da beraberinde getirmiştir.

- İcmâın meydana gelebilmesi için müctehidlerin sayısı en az ne kadar olmalıdır?

- Herhangi bir devirde müctehidlerin sayısı tevatür derecesinin altına düşebilir mi?

- Böyle bir durum İslam şeriatının inkıtaa uğraması ve teklifin kalkması anlamına gelmez mi?

- Bir asırda sadece bir müctehid bulunsa onun sözü icmâ' gibi hüccet olur mu?

---

[129] Erdoğan, *Fıkıh Terimleri Sözlüğü*, 575.

[130] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 123.

[131] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 125.

- Müctehidin bulunmadığı bir dönemde avamın icmâı mümkün müdür?

Bu ve buna benzer sorulara İslam âlimlerinin çoğu farklı farklı cevaplar vermişlerdir. Ancak burada önemli gördüğümüz bir hususa değinmek istiyoruz.

Bazı âlimler icmâın gerçekleşebilmesi için en az iki müçtehidin bulunması gerektiğini şart koşmuş olsa da cemaatin oluşabilmesi için en az üç kişi bulunmalıdır. Yani icmâın oluşabilmesi için en az 3 müctehidin bulunması gerekir. Sadece bir müçtehidin bulunması durumunda ise ortaya konan ictihad icmâ' değeri taşımaz.[132]

2.4.2. İcmâ'ın Oluşumunda Müctehidlerin İttifâkı

İcmâın ikinci rüknü müctehidlerin, icmâa konu olan meselenin hükmü üzerinde ittifak etmeleridir. Müctehidlerin ittifaka katılım şekli, ittifakın zamanı, oluşum süresi ve ittifakın hangi alanlarda oluşabileceği hususlarında âlimler arasında geniş tartışmalar yapılmıştır. Ama biz çalışmamızda bunlardan sadece önemli gördüğümüz hususlara değineceğiz.

2.4.2.1. İcmâın oluşumunda ittifaka katılım şekli

2.4.2.1.1. Sarih icmâ'

Bir asırda yaşayan bütün müctehidlerin bir araya gelerek üzerinde icmâ' edilecek meseleyi tartışmaları sonucunda tamamının görüşlerini beyan ederek muvafakatlarını bildirmesiyle oluşan icmâa sarih icmâ' denir.[133] Asıl olan icmâ' budur. Bu tarzda gerçekleşen bir ittifak ile icmâın meydana geleceği konusunda ulema arasında bir ihtilaf yoktur.

Bir dönemdeki müctehidler bir araya gelmese ve bulundukları yerden bu ittifaka katılsalar yine oluşan bu icmâ' sarihtir. Ayrıca bir meseleye

---

[132] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 126.

[133] Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3/285; el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 175; Şa'ban, *Fıkıh Usûlü*, 106.

fiilleriyle onay verecek olsalar yine bu icmâ' sarih olur. Bu şekilde oluşan icmâlara sarih veya azimet yoluyla oluşan icmâ' da denmektedir.

2.4.2.1.2. Sükûtî icmâ'

Şer'i bir meselede bir veya birkaç müctehidin görüşlerini açıkladıktan sonra diğer müctehidlerin bu görüşten haberdar olup açıkça bir katılma veya itiraz beyanında bulunmaksızın sükût etmeleri şeklinde meydana gelen icmâdır.[134] Bu şekilde gerçekleşen icmâa sükûtî veya ruhsat yoluyla meydana gelen icmâ' denir. Bunun sebebi ise asıl icmâ' olan sarih icmâın gerçekleşmeyip zarureten sükûti icmâın gerçekleşmesidir.

Bir meseleyi işitip mesafe olarak da yakın olan müctehidlerin görüş bildirmeyip sükût etmeleri halinde bu sükûtun icmâ' sayılıp sayılmayacağı hususu âlimler arasında ilk zamanlardan beri hep tartışılmıştır. Kimi âlimler bunu icmâ' olarak değerlendirirken kimileri de bunun icmâ' olmayacağını savunmuşlardır. Kimileri de belli şartlar öne sürerek kabul etmişlerdir.

Hanefilerin cumhuruna göre tarif ettiğimiz şekilde gerçekleşen bir sükût icmâ' niteliğindedir. Nitekim bu konuda fiil de söz gibidir. Sükût ikrar manasına gelmektedir. Sükût edip görüş bildirmeyen müctehidler aksi görüşte olsalardı mutlaka itiraz ederlerdi.[135] Mâlikîlerin çoğunluğu, Şafiilerin bir kısmı, Ahmed b. Hanbel ve ashabının çoğunluğu da bu sükûtun içmâ' değeri taşıdığı kanaatindedirler.[136]

Şafiilerin büyük çoğunluğu, Mâlikîlerin ve Hanefilerin bir kısmı, Hanbelilerden bazı ilim adamları ve Davûd ez-Zâhirî gibi âlimler bu sükûtun icmâ' değeri taşımadığını savunmaktadırlar.[137]

---

[134] Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3/285; el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 175; Şa'ban, *Fıkıh Usûlü*, 106.

[135] Şa'ban, *Fıkıh Usûlü*, 112.

[136] Şa'ban, *Fıkıh Usûlü*, 112-113.

[137] Şa'ban, *Fıkıh Usûlü*, 112.

Bir kısım müctehid tarafından hükmü açıklanan ve yeterince duyulup meşhur olmayan bir hükme sükût edilmesiyle bu mesele hakkında sükûti icmâ' oluşmaz. Nitekim sükûti icmâ sayılabilmesi için meşhur olup bütün müctehidlerin meseleye vakıf olacağı bir zaman diliminin üzerinden geçmesi şarttır. Ayrıca teklifi bir mesele olamlıdır ki üzerinde görüş belirtilebilsin. Aksi takdirde sükûti icmâ' değeri kazanmaz.

Sükûtî icmâın gerekli şartları taşıdığı sürece icmâ' değeri kazanacağını savunan âlimlerin bu konudaki gerekçeleri şunlardır: Hükmü belirlenmesi gereken bir meselede âlimlerin bir kısmı görüş belirttikten sonra bütün müctehidlerin meseleyi duyup üzerinde düşünmesi için gereken zaman geçtikten sonra bu konuda farklı görüşe sahip olan müctehidlerin susması haramdır.

Bundan dolayı sükût eden müctehid de bu hükmü onaylamış demektir. Ayrıca genel adetlere göre ulemanın büyükleri bir mesele hakkında hüküm verir diğerleri de muvafakat anlamında sükût eder.[138]

Netice olarak diyebiliriz ki; sükûti icmâı kabul edenler öncelikle bir meselede hüküm belirtildikten sonra meseleyi bütün müctehidlerin duyacağı ve üzerinde düşüneceği bir zaman diliminin geçmesini şart koşmuşlardır. Bu hükme aykırı düşünen müctehidlerin de susmayacaklarını göz önüne alarak sükûtlarını icmâ' olarak kabul etmişlerdir.

2.4.2.2 İttifakın zamanı ve oluşma şekli

İcmâın tarifinde de zikrettiğimiz gibi icmâ' ancak Resulullah'ın (s.a.s.) vefatından sonra gerçekleşirse teşrii değeri kazanır. Çünkü Hz. Peygamber hayatta iken ona arzedilen meseleler hakkında hüküm vahiyle verilmekteydi. Bundan dolayı O'nun hayatta iken verdiği hükümler icmâ' niteliğinde değildir.

[138] Vehbe Zuhayli, *Fıkıh Usûlü*, çev. Ahmet Efe (İstanbul: Risale Yayınları, 2015), 57.

İcmâın oluşabilmesi için belli bir zaman dilimine ihtiyaç vardır. Yeni gündeme gelen bir meselede bir takım müctehidler görüş bildirse bile hemen icmâ' değeri kazanmaz. Müctehidler konuyu araştırıp, üzerinde yeterince tartışıp tahkikat yaptıktan sonra bütün müctehidler meselenin hükmü üzerinde ittifak ederse icmâ' oluşur. Sydığımız bu şartlar meydana gelip icmâ' oluşursa bu icmâ' hatadan beri olur ve artık bu icmâa muhalefet etmek caiz olmaz.

Âlimlerin bir kısmı da icmâın oluşabilmesi için asrın inkırazını şart koşmuşlardır. Yani icmâda bulunmuş müctehidlerin görüşlerinden dönmeden vefat etmiş olmaları gerekmektedir. Ancak müctehidlerin vefatından sonra bu icmâın gerçekleşeceğini savunmuşlardır.[139]

Cumhur-u ulema ise asrın inkırazının şart olmadığını savunmuştur. Bu görüşte olan âlimlere göre ise müctehid bir meselede hüküm verdikten ve o mesele üzerinde icmâ' oluştuktan sonra göüşünden dönmesi icmâa muhalefet olacağından dolayı içtihadından dönmesi caiz olmaz. [140] Bu konuda uzun tartışmalar yapılmıştır. Bu konudaki tartışmaların tamamına çalışmamızda yer vermemiz mümkün değildir. Ancak önemli gördüğümüz bazı hususlara değineceğiz.

Asrın inkırazını şart koşanların en önemli gerekçeleri; icmâın istikrar bulabilmesi için müctehidlerin görüşlerinden dönmemesi ve dönmeden de vefat etmeleri gerekmektedir. Nitekim bir müçtehidin hayatı sürekli araştırma ve cehd içerisinde geçtiğinden görüşünden dönebilmektedir. Bunun olmaması için de asrın inkırazı şarttır.

Cumhurun bu konudaki gerekçeleri ise icmâın hücciyyetini gösteren naslarda konu ile ilgili bir kaydın bulunmamasıdır. Yani asrın inkırazının şart olup olmaması ile ilgili bir kayıt yoktur. Asrın inkırazını şart koşmak da naslara ilave yapmak olduğundan dolayı bu caiz değildir. İcmâın istikrar

---

[139] el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 290.

[140] Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3/307.

sağlaması için de bu gereklidir. Ayrıca sahabe döneminde de böyle bir uygulamaya gerek görülmemiştir.[141]

2.4.2.3. İcmâın oluşum alanı

İcmâın tafifinde zikrettiğimiz gibi bir meselede icmâın oluşabilmesi için o meselenin şer'i bir hüküm olması gerekmektedir. Şer'i hüküm; şâriin hitabının vaciplik, haramlık, mübahlık gibi fiilde gerektirdiği sonuçtur.[142] Allah Teâlâ'nın ayet-i kerimede;

يَـا اَيُّهَـا الَّـذِينَ اٰمَنُـوا اَوْفُـوا بِـالْعُقُودِّ اُحِلَّـتْ لَكُـمْ بَهِيمَـةُ الْاَنْعَـامِ اِلَّا مَـا يُتْلٰـى عَلَـيْكُمْ غَيْـرَ مُحِلِّـي الصَّـيْدِ وَاَنْـتُمْ حُرُمٌّ

"Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin. İhramda bulunduğunuz sırada avlanmayı helâl saymamanız şartıyla, size bildirilecek olanlar dışındaki "en'âm" denen hayvanlar sizin için helâl kılınmıştır"[143] buyurması şer'i bir hüküm ortaya koymaktadır. Nitekim Yüce Allah akitleriniz yerine getirin buyurarak bunun farz olduğunu bildirmektedir.

İcmâın hücciyyetini kabul eden âlimler, icmâın şer'i bir hüküm üzerinde olması gerektiğinde ittifak etmişlerdir. Bundan da anlaşılacağı üzere matematik, psikoloji, fizik, tıp gibi şer'i hükümlerle doğrudan alakalı olmayan bir meselede icmâın oluşması mümkün değildir. Çünkü icmâın şartı meselenin şer'i bir mesele olmasıdır.[144]

2.4.2.4. İcmâ' sayılmayan ittifaklar

İcmâın tarifinde de zikrettiğimiz gibi bir meselede icmâ' oluşurken dönemin bütün müctehidlerinin ittifakı şarttır. Aksi halde yapılan ittifak icmâ' sayılmaz. Zira muteber olan ümmetin tamamının icmâıdır. Burada

---

[141] Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3/307-308.

[142] Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fıkh*, 89.

[143] Mâide 5/1.

[144] el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, 1/717.

"ümmet" lafzından kasıt ümmetin bütün müctehidleri olduğunu daha önce de zikretmiştik.

İcmâ' meydana gelirken müctehidlerin bir tanesi bile farklı düşündüğünü bildirip bu ittifaka katılmayacağını söylese bu meselede icmâ' oluşmaz. Ayrıca sadece bir beldenin veya bir ülkenin müctehidlerinin bir araya gelerek yaptıkları ittifak da icmâ' sayılmaz.

2.5. İCMÂIN KISIMLARI

Tezimizin ana konusu olan Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün icmâ' anlayışlarına geçmeden önce usul âlimlerinin icmâı tâbi tuttuğu farklı taksimlere de kısaca değinmek istiyoruz.[145]

2.5.1. Oluşumu Açısından İcmâ'

2.5.1.1. Sarih icmâ'

Bir asırda yaşayan bütün müctehidlerin bir araya gelerek üzerinde icmâ' edilecek meseleyi tartışmaları sonucunda tamamının görüşlerini beyan ederek muvafakatlarını bildirmesiyle oluşan icmâa sarih icmâ' denir.[146]

2.5.1.2. Sükûtî icmâ'

Şer'i bir meselede bir veya birkaç müctehidin görüşlerini açıkladıktan sonra diğer müctehidlerin bu görüşten haberdar olup açıkça bir katılma veya itiraz beyanında bulunmaksızın sükût etmeleri şeklinde meydana gelen icmâdır. Bu şekilde gerçekleşen icmâa sükûtî veya ruhsat yoluyla meydana gelen icmâ' denir.[147]

---

[145] Muhammed Hasan Abdulğaffar, *Teysiru Usûli'l-Fıkh li'l-Mübtediîn* (Beyrut Lübnan: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2007), 66-68.

[146] Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3/285; el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 175; Şa'ban, *Fıkıh Usûlü*, 106.

[147] Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3/285; el-Bâhuseyn, *el-İcmâ'*, 175; Şa'ban, *Fıkıh Usûlü*, 106.

2.5.2. Nakli Açısından İcmâ'

2.5.2.1. Tevatüren nakledilen icmâ'

İcmâı gerçekleştiren müctehidlerin daha sonraki kuşaklara kesintisiz olarak tevatür yoluyla naklettiği icmâdır.[148]

2.5.2.2. Ahad yolla nakledilen icmâ'

İcmâı meydana getiren müctehidlerden itibaren daha sonraki nesillere tevatüren değil de ahad yollarla nakledilen icmâ'dır.[149]

2.5.2.3. Şöhret yoluyla nakledilen icmâ'

İcmâın nakli tevatür derecesini bulmamakla birlikte şöhret bulmuşsa, buna şöhret yolu ile nakledilen icmâlar denir.[150]

2.5.3. Delil Oluşu Açısından İcmâ'

2.5.3.1. Kat'i icmâ'

Şüpheye yer vermeyecek şekilde icmâın bütün şartlarını taşıyan ve tevatüren nakledilen icmâdır.[151]

2.5.3.2. Zanni icmâ'

İcmâın bütün şartlarını taşıma hususunda veya tevatüren nakilde bazı eksiklikleri bulunan icmâdır.[152]

---

[148] Abdulğaffar, *Teysiru Usûli'l-Fıkh li'l-Mübtediîn*, 69.

[149] Abdulğaffar, *Teysiru Usûli'l-Fıkh li'l-Mübtediîn*, 69.

[150] Abdulğaffar, *Teysiru Usûli'l-Fıkh li'l-Mübtediîn*, 70.

[151] Abdulğaffar, *Teysiru Usûli'l-Fıkh li'l-Mübtediîn*, 71.

[152] Abdulğaffar, *Teysiru Usûli'l-Fıkh li'l-Mübtediîn*, 71.

2.5.4. Fonksiyonu Açısından İcmâ'

2.5.4.1. Te'kid edici icmâ' (Müekkid icmâ')

Kur'an-ı Kerim ve sünnette hükmü açıkça ortaya konmuş olan meseleler üzerinde İslam âlimlerinin görüş birliği etmeleri ile oluşan ve bu hükümleri perçinleyen icmâdır. Kat'i icmâların büyük çoğunluğu bu tür icmâlardır.[153]

2.5.4.2. Başlı başına hüküm koyan icmâ' (İnşâî icmâ')

Kur'an ve sünnette hükmü açıkça ortaya konmamış bir meselenin hükmü üzerinde müctehidlerin görüş birliğine varmaları ile oluşan icmâdır.[154]

[153] Abdulğaffar, *Teysiru Usûli'l-Fıkh li'l-Mübtediîn*, 71.

[154] Abdulğaffar, *Teysiru Usûli'l-Fıkh li'l-Mübtediîn*, 72.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZÂLÎ VE İBN RÜŞD'ÜN MUKÂYESELİ İCMÂ' ANLAYIŞLARI

3.1. İCMÂIN HÜCCET OLUŞUNUN İSBATI

İcmâın hücciyyetini isbat etmek için öncelikle icmâ' lafzının manasını, icmaın gerçekleşme imkânını ve delillerini açıklamak gerekir.

3.1.1. İcmâ' Lafzı ve Manası

Gazzâlî, icmâ' lafzının hem ittifak etmek hem de azmetmek manalarına geldiğini vurgulamıştır. Bu şekilde sözlük manası üzerinden bakıldığında bir konu üzerinde görüş birliği etmek manasında kullanılır. Konunun dini bir konu olması veya olmaması arasında bir fark yoktur.[155]

Istılahen bakıldığında ise Gazzâlî ve İbn Rüşd icmâı; "Muhammed (a.s.) ümmetinden olan müctehidlerin dini bir konu üzerinde ittifak etmeleridir" şeklinde tanımlamışlardır.[156] İbn Rüşd'ün usûl alanında yazmış olduğu eserleri tanıtırken konuları ibtidai seviyede değil de daha çok bu alanda temayüz etmiş kimselerin seviyesine göre yazdığını belirtmiştik. Bundan dolayıdır ki İbn Rüşd *ed-Darûrî* adlı eserinde icmâ' lafzının kelime tahliline girmeden ıstılah manasını vermiştir.

---

[155] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 369.

[156] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 369; İbn Rüşd, *ez-Zarûrî*, 90.

3.1.2. İcmâın Gerçekleşme ve Bilinme İmkânı

Gazzâlî'ye göre icmâın gerçekleşme imkânını tartışmaya açmak dahi yanlıştır. Çünkü icmâın gerçekleşmesinin mümkün olduğuna dair en büyük delil, icmâın fiili olarak vuku bulmuş olmasıdır. Buna ümmetin, beş vakit namazın ve ramazan orucunun farziyeti konusunda icmâ' etmesi örnek olarak verilebilir. Hatta bir konuda bütün müctehidlerin ittifak etmesi imkânsızdır dense bile Gazzâlî, ümmetin müctehidlerinin gerçeği söyleme hususunda bir zorunluluğa tabi olduklarını ve bundan dolayı icmâın gerçekleşmesinin mümkün olduğunu savunmuştur.[157]

Bir konuda icmâ' gerçekleşse bile bunun bilinemeyeceğini veya görüş bildiren müctehidlerin farklı bölgelerde olmasından dolayı görüşlerinin ne olduğunun bilinmesinin mümkün olmadığını savunanlara karşı Gazzâlî; şayet icmâ' edilecek bir konuda müctehidlerin sayısı az ise müctehidlerin yüzyüze görüşerek bu sorunu aşabileceklerini söylemiştir. Ancak müctehidlerin sayısının bir araya gelemeyecek kadar fazla olması durumunda, müctehidlerin bir kısmının bir araya gelerek görüş bildirmesiyle diğer kısmının da görüşlerini bildirerek yani haber yollayarak icmâa katılabileceklerini savunmuştur.[158]

İbn Rüşd ise icmâın gerçekleşmesinin ve gerçekleştikten sonra bilinmesinin iki şekilde mümkün olabileceğini savunmuştur. İbn Rüşd'e göre icmâ', ya içinde bulunulan çağda müctehidlerin ittifakı ile gerçekleşmesi durumunda bilinebilir ya da kendilerinden önceki çağda müctehidlerin ittifakı ile gerçekleşip sonraki nesillere aktarılmasıyla bilinebilir.[159]

---

[157] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 370.

[158] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 371.

[159] İbn Rüşd, *ez-Zarûrî*, 90.

3.1.3. İcmâ'ın Hücciyyeti/Delil Oluşu

Gazzâlî ve İbn Rüşd'e göre icmâ' hüccettir. Ancak Gazzâlî, icmâın hücciyyetini Kitap, Sünnet ve akla dayandırırken İbn Rüşd, sadece Kitap ve Sünnet'e dayandırmıştır. İbn Rüşd ve cumhur ulema icmâın hücciyyetine dair Kitap'tan şu ayeti delil olarak getirmişlerdir:

وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلّٰى وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيراً

"Yolun doğrusu kendine apaçık belli olduktan sonra Resûlullah'a karşı çıkan ve müminlerin yolundan başkasını izleyen kimseyi saptığı yönde bırakırız ve onu cehenneme atarız. Orası varılacak ne kötü bir yerdir!"[160]

İbn Rüşd, bu ayetin Kur'an'da icmâın hücciyyetine delalet eden en kuvvetli delil olduğunu dile getirmiştir. Çünkü bu ayet-i kerime mü'minlerin yoluna uymayı vacip kılmaktadır.[161]

Gazzâlî'ye göre ise bu ayet icmâın hücciyyeti konusunda nass değildir. Gazzâlî bu konuda mezhebin kurucusu İmam Şafiî'den farklı düşündüğünü ve bu ayetin icmâın hücciyyetine dair doğrudan delil olamayacağını "*Tehzibu'l-Usul*" adlı eserinde uzunca anlattığını ifade etmiştir. Gazzâlî icmâa dair en kuvvetli delilin ise Sünnet olduğunu dile getirmiştir. Kur'an'dan ise dolaylı olarak delil olabilecek birçok ayet zikretmiştir.[162] Ancak Gazzâlî'nin "*Tehzibu'l-Usul*" adlı eseri günümüze ulaşmadığı için bu konudaki delillerine ulaşamadık.

Nisa suresi 115. ayet dışında Gazzâlî ve İbn Rüşd Kitap'tan icmâın hücciyyetine dair şu ayetleri delil getirmişlerdir:

---

[160] Nisâ 4/115.

[161] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 90.

[162] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 373.

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطاً لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً

"İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık."[163]

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ

"Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız."[164]

وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ

"Yarattıklarımız arasında hakka götüren ve onun ışığında âdil davranan bir topluluk da vardır."[165]

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ جَمِيعاً وَلَا تَفَرَّقُوا

"Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın."[166]

وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللّٰهِ

"Ayrılığa düştüğünüz bütün konularda (doğru) hüküm Allah'a aittir."[167]

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اَطِيعُوا اللهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُوْلِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللهِ وَالرَّسُولِ اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَاَحْسَنُ تَأْوِيلاً

"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve

---

[163] Bakara 2/143.

[164] Âli İmrân 3/110.

[165] A'raf 7/181.

[166] Âli İmrân 3/103.

[167] Şûrâ 42/10.

âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzelidir."[168]

Gazzâlî ve İbn Rüşd'e göre; bu ayetlerin her birinin tek başına icmâın hücciyyetinin delili olamayacağını ancak bütün bu ayetler bir araya getirilip değerlendirildiğinde, bu ümmetin hata üzerinde birleşmeyeceğini ve bu ümmetin üzerinde ittifak ettiği bir hükme muhalefetin caiz olmayacağını göstermektedir.[169]

Gazzâlî, icmâın hücciyyetini isbat hususunda en sağlam dayanak olarak sünneti kabul etmiştir. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere âlimlerin çoğunun icmâın dayanağı olarak gördüğü Nisâ suresinin 115. ayetini Gazzâlî, "Hz. Peygamber'e (s.a.s.) karşı savaş açan, onunla çatışan ve Hz. Peygamber'i destekleme, ona yardım etme ve düşmanlara karşı onu savunma konusunda mü'minlerin yolundan başkasına tabi olanlar" şeklinde yorumlamıştır.

Gazzâlî ve İbn Rüşd icmâa sünnetten dayanak olarak şu hadisleri zikretmişlerdir:

لَا تَجْتَمِعُ أُمَّتِي عَلَى الْخَطَأِ

"Ümmetim hata üzerinde birleşmez."[170]

لَا تَجْتَمِعُ أُمَّتِي عَلَى الضَّلَالَةِ

"Ümmetim delalet üzerinde birleşmez."[171]

مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَسْكُنَ بُحْبُوحَةَ الْجَنَّةِ فَلْيَلْزَمْ الْجَمَاعَةَ فَإِنَّ دَعْوَتَهُمْ تُحِيطُ مَنْ وَرَاءَهُمْ

---

[168] Nisâ 4/59.

[169] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 372-373; İbn Rüşd, *ez-Zarûrî*, 90.

[170] et-Tirmizî, *Sünenü Tirmizî*, "el-Fiten", 7.

[171] Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce* (Beyrut Lübnan: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2015), "el-Fiten", 8.

"Kim cennetin orta yerine kurulmaktan hoşlanıyorsa cemaatten ayrılmasın. Çünkü cemaatin duası onları çepeçevre kuşatır."[172]

يَدُ اللَّهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ وَلَا يُبَالِي اللَّهُ بِشُذُوذِ مَنْ شَذَّ

"Allah'ın eli topluluğun üzerindedir ve Allah ayrılıp tek kalanların ayrılışına değer vermez."[173]

Gazzâlî bu hadislere ek olarak şunları da zikretmiştir:

وَلَمْ يَكُنْ اللَّهُ لِيَجْمَعَ أُمَّتِي عَلَى الضَّلَالَةِ

"Allah benim ümmetimi delalet üzerinde toplamaz."[174]

سَأَلْت اللَّهَ تَعَالَى أَنْ لَا يَجْمَعَ أُمَّتِي عَلَى الضَّلَالَةِ فَأَعْطَانِيهَا

"Allah'tan ümmetimi delalet üzerinde birleştirmemesini istedim; bunu bana verdi."[175]

إنَّ الشَّيْطَانَ مَعَ الْوَاحِدِ وَهُوَ مِنْ الِاثْنَيْنِ أَبْعَدُ

"Şeytan tek kalan kişi ile birliktedir ve iki kişiden uzaktır."[176]

لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ لَا يَضُرُّهُمْ مَنْ خَالَفَهُمْ

"Ümmetim içerisinde hak üzerinde apaçık kalan ve muhalif kalanların zarar veremeyeceği bir topluluk sürekli bulunacaktır."

Bir diğer rivayette ise;

---

[172] et-Tirmizî, *Sünenü Tirmizî*, "el-Fiten", 7.

[173] et-Tirmizî, *Sünenü Tirmizî*, "el-Fiten", 7.

[174] et-Tirmizî, *Sünenü Tirmizî*, "el-Fiten", 7.

[175] et-Tirmizî, *Sünenü Tirmizî*, "el-Fiten", 7.

[176] et-Tirmizî, *Sünenü Tirmizî*, "el-Fiten", 7.

لَا يَضُرُّهُمْ خِلَافُ مَنْ خَالَفَهُمْ إِلَّا مَا أَصَابَهُمْ مِنْ لَأْوَاءَ

"(...) Onlara isabet edecek mihnet dışında, muhalefet edenlerin muhalefetinin zarar veremeyeceği bir topluluk (...)"[177] şeklinde geçmektedir.

وَمَنْ خَرَجَ عَنْ الْجَمَاعَةِ أَوْ فَارَقَ الْجَمَاعَةَ قِيدَ شِبْرٍ فَقَدْ خَلَعَ رِبْقَةَ الْإِسْلَامِ مِنْ عُنُقِهِ

"Kim cemaatin dışına çıkarsa veya cemaatten bir karış ayrılırsa İslâm bağını boynundan atmış olur."[178]

وَمَنْ فَارَقَ الْجَمَاعَةَ وَمَاتَ فَمِيتَتُهُ جَاهِلِيَّةٌ

"Kim cemaatten ayrılıp da ölürse bu ölüş cahiliye ölüşü gibidir."[179]

Gazzâlî, "*Ümmetim hata üzerinde birleşmez."* hadisinin lafzen mütevatir olmadığını ama bu manada gelen hadislerin tamamını düşündüğümüz zaman bu hadislerin manen mütevatir olduğunu zikretmiştir.[180]

Gazzâlî icmâı isbat için bir de aklı delil olarak kullanmıştır. Ona göre bir hüküm üzerinde o dönemdeki bütün müctehidler fikir birliği etmişlerse bu icmâın aklen de hüccet olduğunu gösterir. Çünkü üzerinde ittifak edilen şeyin yanlış olması halinde mutlaka en az bir müctehidin buna karşı çıkması olağandır. Ayrıca icmâın hüccet olduğuna dair her dönemde Müslüman âlimler ittifak etmişlerdir. Bu da icmâın aklen de hüccet olduğunu göstermektedir.[181]

İbn Rüşd ise icmâın dayanakları arasında aklı delil olarak getirmeyi zayıf bir görüş olarak addetmiştir. Nitekim İbn Rüşd'e göre ümmetin

---

[177] Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmiu's-Sahih* (Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2015), "el-İmâre", 174.

[178] Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "es-Sünne", 30.

[179] el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, "el-Fiten", 2.

[180] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 374.

[181] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 383-384.

çoğunluğunun yalan üzere birleşmeleri her ne kadar mümkün görünmese bile hata üzerinde ittifak etmeleri imkânsız değildir.[182] Bu sebeplerden dolayı İbn Rüşd icmâın dayanakları arasında aklı zikretmeyi zayıf gördüğünü ifade etmiştir.

3.2. İCMÂIN ŞARTLARI

Gazzâlî ve İbn Rüşd'e göre icmâın şartları "Müctehidler" ve "Müctehidlerin ittifak etmeleri" olmak üzere iki kısımdır.

3.2.1. İcmâ' Ehli

Gazzâlî'ye göre icmâ' ehli bütün Ümmet-i Muhammed'dir. İcmâın tanımındaki ümmet kavramından maksat da budur. Gazzâlî, "Ümmet-i Muhammed" kavramıyla kastının "fetvası makbul her müctehid" olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda olan kimselerin tamamının da "ehlü'l-hâl ve'l-akd" olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu takyid ile çocukları, akıl sağlığı yerinde olmayanları ve ceninleri "Ümmet-i Muhammed" kavramının kapsamından çıkarmıştır.[183]

Gazzâlî icmâ' ehlini iki kısımda ele almıştır. "Avam" dediğimiz halk tabakası ve "havass" dediğimiz icmâa ehil olan müctehidlerdir. Avam, herkesin üzerinde ittifak ettiği namaz, oruç ve zekât gibi hususlarda icmâa muvafakat edebilir. Buna avamın icmâı denir. Bunun dışında alım-satım, tedbir gibi konularda avam icmâa dâhil olamaz. Yani avamın icmâa dâhil olması inşâî icmâ' değil de muvafakat şeklinde gerçekleşen icmâ'dır.[184]

İbn Rüşd de bu konuda Gazzâlî'ye muvafakat etmiştir. İbn Rüşd'e göre icmâ' ehli müctehidlerdir. Avamın icmâından bahsedilemez. Avam sadece müctehidlerin icmâ' ettiği hususlarda onlara muvafakat edebilirler.[185]

---

[182] İbn Rüşd, *ez-Zarûrî*, 91.

[183] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 386.

[184] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 386.

[185] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 91-92.

Avamdan birinin icmâa muhalefet etmesi durumunda, icmâın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hususunda Gazzâlî; avamın, işin alet ve ehliyetine sahip olmadığından dolayı onun itirazına itibar edilmeyeceğini, zaten ictihad ehliyeti olmayan avamın, müçtehide muhalefet etmesinin de haram olduğunu söylemiştir. Ayrıca avamdan kastın da sahabe zamanındaki avam olduğunu dile getirmiştir. [186]

İbn Rüşd de avamın, ancak müçtehitlere muvafakatından söz edilebileceğini dile getirmiştir. Ancak İbn Rüşd, böyle bir icmâın müctehid tarafından asli kaynak olarak kullanılmasını da uygun görmemiştir.[187]

3.2.1.1. İcmâa katılabilecek âlimlerin vasıfları

İcmâa katılabilecek âlimlerin hangi vasıflara sahip olması gerektiği ulema arasında tartışılmıştır. Bazı âlimler, icmâda söz sahibi olanların ancak İmam Ebu Hanife, İmam Mâlik ve İmam Şâfii gibi mezhep imamları olduğunu öne sürmüştür. Kimileri de furûu ezberleyen fâkihleri, nahiv ve kelamcıları bu gruba eklemişlerdir. Gazzâlî icmâa katılacak âlimler için bu şartların koşulmasını doğru bulmamıştır. Gazzâlî, sahih hükümlerin kaynaklarını, hükmün mefhum ve manzumdan, emir, nehiy ve umum siygasından nasıl elde edileceğini ve nassların nasıl ta'lil edileceğini bilen usulcüleri bu sayılan özelliklerdeki âlimlerden daha ön planda tutmuştur.[188]

İbn Rüşd de bu konuda diğer âlimlerin şart koştuğu nahiv veya kelamcı olma gibi vasıflardan ziyade icmâa katılabilecek kimselerin müctehid olmasını şart koşmuştur. Bir âlim şer'i delillerden ameli hükümleri çıkarabiliyorsa, Kitap ve Sünneti ve diğer istinbat metodlarını biliyorsa yani ictihad edecek bilgi ve donanıma sahipse bunu yeterli görmüştür.[189]

---

[186] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 387.

[187] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 91.

[188] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 388.

[189] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 90.

3.2.1.2. İcmâ' edenlerin sayısı

Gazzâlî icmâa katılanların sayısının tevatüre ulaşması konusunda iki görüşün olduğunu söylemiştir. Aklı icmâın delili olarak getirenler açısından bakıldığında icmâa katılanların sayısı tevatüre ulaşmalıdır. Ancak bunun dışında kalanlar kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Bazı âlimler icmâın oluşumu için tevâtürü şart koşmuşlardır. Bazı âlimler de bunun şart olmadığını ileri sürmüşlerdir.[190]

Gazzâlî bu konu bağlamında tek kişinin sözünün icmâ' olması konusunda ise; şayet avamın icmâı, icmâ' olarak kabul edilmiyorsa tek kişinin içtihadının icmâ' olmayacağını söylemiştir. Zira Gazzâlî icmâın oluşumu için bir toplanmanın olması gerektiğini savunmuştur. Bunun da en az iki veya üç olduğunu söylemiştir.[191]

İbn Rüşd ise icmâa katılanların sayısı konusunda; şayet bir asırda yaşayan bütün müctehidler bir konu üzerinde icmâ' etmişlerse icmâın gerçekleşeceğini söylemiştir. O asırdaki bütün müctehidler icmâ' ettiklerinden dolayı sayının öneminin olmadığını dolayısıyla tevatürün şart olmadığını savunmuştur. [192]

İcmâın oluşumu için geçmiş gelecek ve şimdiki asırda yaşayan bütün müctehidlerin ittifak etmelerini şart koşma meselesine gelince bu konuda İbn Rüşd, böyle bir şartı öne sürmenin icmâın oluşumunu imkânsız kılacağını söylemiştir.[193]

3.2.1.3. Sahabeden sonrakilerin icmâı

Sahabeden sonraki nesillerin icmâının hüccet olup olmadığı âlimler arasında tartışılmıştır. Bazı âlimler sadece sahabe döneminde meydana gelen

---

[190] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 399.

[191] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 401.

[192] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 92.

[193] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 92.

icmâın hüccet olduğunu kabul etmişlerdir. Kimileri sahabeye tabiunu da ekleyip sadece bu iki neslin icmâının muteber olduğunu savunmuştur. Gazzâlî bu görüşlerin batıl olduğunu dile getirmiştir. Gazzâlî'ye göre sahabenin fazileti Hz. Peygamber ile sohbetinden ileri gelmektedir. İcmâın meydana gelmesi de fazilet ile değil ittifak iledir. Şayet fazilet ile olsaydı ensarın sözü muhacirlerin sözlerinden, Muhacirlerin Aşere-i mübeşşerenin sözünden, Aşere-i mübeşşerenin de dört halifenin sözünden dolayı geçersiz olacaktı ki bu da olacak şey değildir. [194]

Gazzâlî sadece sahabenin icmâının muteber olduğunu savunan âlimleri tenkit ederek görüşlerinin batıl olduğunu dile getirmiştir. Bu görüşü savunanların başında da Zahirîlerin olduğunu söyleyerek onlara şu delillerle cevap vermiştir. Gazzâlî; Kitap, sünnet ve akıl delillerinin herhengi bir nesli ayırt etmeksizin icmâın delili olduğunu ve buna mahalefet edenlerin de mü'minlerin yolundan başka bir yola saptıklarını öne sürmüştür.[195]

İbn Rüşd de bu konuda Zahirîleri eleştirerek ümmet lafzının sadece bir döneme hasredilemeyeceğini savunarak Gazzâlî ile aynı düşüncede olduklarını göstermiştir.[196]

3.2.1.4. Medine halkının icmâı

Medine halkının icmâının hüccet olup olmadığı İslam âlimleri arasında tartışılmıştır. Gazzâlî *el-Mustasfâ* adlı eserinde bu konuda İmam Mâlik'i icmâı, sadece Medine halkının ittifakı olarak nitelemesinden dolayı tenkit etmiştir. Gazzâlî'ye göre bazı İslam âlimlerinin yaptığı gibi icmâı belli bölgelere hasretmek kabul edilemez. Nitekim bazı âlimler Mekke ve Medine'nin ittifakını icmâ' olarak kabul etmişlerdir. Bazı âlimler Basra ve Kûfe'nin ittifakını icmâ' olarak kabul etmişlerdir.[197]

---

[194] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 392-393.

[195] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 401.

[196] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 92.

[197] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 398.

Gazzâlî, icmâı bir bölgeye veya bazı şehirlere hasredenleri birçok yönden eleştirmiştir. Nitekim Gazzâlî, sözü edilen bu bölgelerde şayet ehlü'l-hâl ve'l-akd toplanmış ve icmâ' gerçekleşmişse bunun kabul edilebileceğini söylemiştir. Bu da icmâın sadece Medine'ye veya bir bölgeye indirgenemeyeceğini göstermektedir. İcmâın sadece Medine halkının ittifakında olduğunu savunanlara gelince, İslam âlimlerinin tamamının Medine'de toplandığı ne hicretten evvel ne de sonra vâki olmuştur. Aksine ulemanın çoğu gerek sefer için gerek İslam'ı yaymak için Medine dışında dağınık vaziyette idi. Ayrıca icmâı bir bölgeye tahsis etmek icmâın önünü kapatmak anlamına geleceğinden yine de Gazzâlî'ye göre bu durum kabul edilemez.[198]

İbn Rüşd Medine ehlinin ittifakının icmâ' olarak kabul edilmesi konusunda Gazzâlî'ye yakın bir tutum sergilemiştir. İbn Rüşd, bir dönemdeki bütün müctehidlerin bir konu üzerinde ittifak etmesini icmâın şartları arasında zikretmiştir. Bu yönüyle konuya bakıldığında, Medine'de İslam âlimlerinin tamamı bir araya gelmemiş olduğundan bunu icmâ' olarak nitelendirmek yanlış olur. Lâkin İbn Rüşd, Mâlikî mezhebinde söz sahibi ulemanın, amel-i ehl-i medîne'nin nakil ciheti ile hüccet olabileceği kanaatinde olduklarını belirtmiştir. Bundan dolayı İbn Rüşd kendisine göre de hüccet olabileceğini söylemektedir.[199]

İmam Mâlik bir konuda amel-i ehl-i medine ile amel edilebilmesi için bunun nakil yoluyla gelen bir konu olmaması gerektiğini vurgulamıştır. Bu açıdan bakıldığında İbn Rüşd'e göre söz konusu delil ile amel edildiğinde, Resulullah dönemine ulaşıncaya kadar her asırda söz konusu bu durum açıkça belirtilecek ve böylece Hz. Peygamber'in ikrarı ile hüccet olmuş olacaktır.[200]

---

[198] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 399.

[199] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 93.

[200] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 93; Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *İhkâmu'l-Fusûl fî Ahkâmi'l-Usûl* (Beyrut Lübnan: Risaletu'l-Âlemiyye, 2012), 1/486-487.

İbn Rüşd'e göre, Medine ehlinin ameli ile hüküm vermek şeriattaki bir asl'a değil de zanni emarelere dönmektedir. Nakil olan Medine ehlinin ameli ile ilgili İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid* adlı eserinde, bunun tevatür olarak değerlendirilemeyeceğini, ancak Hanefilerdeki *umum-u belva* gibi nitelendirilebileceğini savunmuştur. Ancak İbn Rüşd, *amel-i ehl-i medine*'nin, *umum-u belva*'dan daha kuvvetli olduğunu zikretmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in sünneti ile amel eden Medine halkının, normal avamın uygulamalarından çok daha kıymetli olduğu aşikârdır.[201]

3.2.2. İcmâ' (Nefsu'l-İcmâ')

İcmâın bir diğer şartı da müctehidlerin dini bir konu üzerindeki görüş birliği olan icmâlarıdır. İster kaynağı ictihad olsun, ister nass olsun bir meselede müctehidlerin fetvaları bir anda ittifak etmişlerse icmâ' meydana gelmiş demektir.

Gazzâlî ve İbn Rüşd icmâın bu bölümünde birkaç mesele üzerinde durmuşlardır. Şimdi bu meseleleri ele alalım.

3.2.2.1. Sükûtî icmâın değeri

İslam âlimleri, şer'i bir mesele üzerinde icmâ' gerçekleşeceği zaman görüş belirtmeyip sükût eden kişilerin sükûtunun ne anlama geldiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bir kısım âlim, sükûtun herhangi bir görüş ortaya koymadığını söylemiştir. Bazı âlimlere göre de yaygınlık kazanan bir görüş karşısında sükût eden âlimlerin sükûtu bu görüşü benimseyip onayladıklarını gösterir. Kimi âlimler de bu görüşün muteber sayılabilmesi için asrın inkırazını şart koşmuşlardır.[202]

Gazzâlî'ye göre, sükût eden müçtehidin sükûtu, ne icmâ' anlamına ne bu yaygın görüşün hüccet olduğu anlamına gelir ne de müctehidin bu

---

[201] Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid* (Beyrut Lübnan: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2015), 164-165.

[202] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 406; İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 93.

konu üzerinde ictihad etmeyi caiz gördüğü hususunda bir delil olduğunu gösterir. Ancak şayet karine-i haller müctehidlerin bu görüşe katıldıklarını belli etmeden sustuklarına delalet ederse ve bu sükût halinde bu görüş ile amel etmenin cevazına delalet ediyorsa bu durumda sükût muvafakât manasına gelir.[203]

Gazzâlî, icmâın meydana gelmesi durumunda bir müçtehidin sükûtunun birden fazla sebebi olabildiğini ve bunun da tereddüde sebebiyet verdiğini savunmaktadır. Nitekim sükût eden kimse belki ittifak eden kimselere karşı çıkmayı uygun bulmamıştır. Yahut henüz itiraz etmemiş olsa bile itiraz etmek için uygun zamanı beklemektedir. Belki de itirazının kabul görmeyeceğinden endişe etmektedir. Bunun gibi birçok sebepten dolayı sükût etmiş olabilir. Bütün bu şüpheler dururken karine-i haller olmadan bu sükûtun muvafakat manasına gelmesi mümkün görünmemektedir.[204]

Gazzâlî bu ittifakın icmâ' değil de hüccet olduğunu savunanların görüşlerinin de batıl olduğunu dile getirmiştir. Çünkü müçtehitlerden sükût edenler olduğu için ümmetin tamamı bu ittifaka dâhil olmamış demektir. Nitekim ümmetin hatadan masum olmasının şartı da ümmetin tamamının icmâ' etmiş olmasıdır.[205]

İbn Rüşd de bu konuda İmam Şafii'nin görüşüne muvafakat göstermiştir. Karine-i haller olmadan sükûtun icmâ' sayılmasını mümkün görmemiştir.[206]

---

[203] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 407.

[204] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 407.

[205] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 408.

[206] Hüccetü'l-İslâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min Ta'lîkâti'l-Usûl* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2013), 1/318; el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 408; İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 93.

3.2.2.2. Asrın inkırâzı

İslâm âlimlerinin bir kısmına göre bir konu üzerinde müctehidler icmâ' ettikten sonra o icmâa katılan bütün müctehidler ancak öldükten sonra icmâ' gerçekleşir. Yani bir kısım ulema asrın inkırâz etmesini şart koşmuşlardır.

Gazzâlî'ye göre, bu anlayış sakat bir anlayıştır. Nitekim hüccet, ümmetin ölümünde değil ittifakındadır. İcmâ', henüz müctehidler sağ iken gerçekleşmiştir. İcmâ' gerçekleştikten sonra müctehidlerin yaşaması veya ölmesi bir şeyi değiştirmez.[207]

Gazzâlî, müctehidlerin bir konu üzerinde icmâ' ettikten sonra görüşlerinden caymaları konusunda ise müctehidlerin tamamının caymasını imkânsız görmüştür. Bir veya birkaç kişinin görüşünden cayması ise mümkün olsa dahi bu helal değildir. Çünkü gerçekleşen bir icmâa muhalefet etmek mü'minlerin yolundan sapmaktır. Görüşünden cayan kimsenin cayması icmâa zarar vermez. Sadece cayan kişiye masiyet yükler.[208]

Gazzâlî asrın inkırazını şart koşanlara şöyle bir eleştiri de yöneltmiştir. Şayet icmâın geçerli olabilmesi için asrın inkırazı şart koşulursa, o asırda icmâa katılan bütün müctehidler ölmeden icmâ' geçerli olmaz. O asırdaki müctehidlerin tamamının ölümün beklenecek olursa bu defa sonraki asırdaki müctehidler de icmâa dâhil olup itiraz edeceklerdir. Böylece hiçbir asırda icmâ' vuku bulmayacaktır. Bundan dolayı icmâın geçerliliği için asrın inkırazını şart koşmak Gazzâlî'ye göre batıl bir anlayıştır.[209]

İbn Rüşd de icmâın geçerli olması için asrın inkırazının şart olmadığı görüşündedir. İbn Rüşd bu konuda, ayet ve hadislere bakıldığında icmâın gerçekleşmesi için böyle bir şartın gerekli olmadığını söylemiştir. Ayrıca bir

---

[207] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 408.

[208] el-Gazzâlî, *el-Menhûl*, 1/316-317; el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 409.

[209] el-Gazzâlî, *el-Menhûl*, 1/317; el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 410.

müctehid, icmâın vuku bulacağı bir konuda görüş belirttikten ve icmâ' meydana geldikten sonra görüşünden cayarsa İbn Rüşd'e göre müctehid hata etmiştir. Bu caymanın bir önemi yoktur. Nitekim artık icmâ' vuku bulmuştur.[210]

3.3. İCMÂIN HÜKMÜ

Gazzâlî ve İbn Rüşd başta olmak üzere ehl-i sünnet mezheplerine göre icmâın hükmü; kendisine ittiba etmenin vacip olması ve muhalefet etmenin haram olmasıdır.[211] Bu konu başlığı altında Gazzâlî ve İbn Rüşd bazı meselelere de değinmişlerdir.

Şer'î bir mesele üzerinde icmâın gerçekleşebilmesi için müctehidlerin tamamının ittifak etmesi gerekir. Gazzâlî ve İbn Rüşd, çoğunluğun ittifak edip bir kısım müctehidin muhalefet etmesi durumunda icmâın geçerlilik kazanmayacağını savunmuşlardır. Nitekim ümmetin masum olabilmesi için bütün müctehidlerin ittifak etmesi şarttır.[212]

Muhalefet eden âlimlerin ölmesi durumunda Gazzâlî icmâın yine de gerçekleşmeyeceğini savunmuştur. Çünkü muhalefet eden kişinin ölmesi ile görüşleri ortadan kalkmaz. İbn Rüşd de bu konuda Gazzâlî'ye muvafakat etmiştir.[213]

Şer'î bir mesele üzerinde ümmetin âlimleri icmâ' ettikten sonra muhalif bir görüş ortaya çıkarsa bu durumun gerçekleşen icmâa zarar verip vermeyeceği tartışılmıştır. Gazzâlî, iki şekilde bu durumu reddetmiştir.

Bu farazi bir mesele olup gerçekleşme olasılığı imkânsızdır. Bu durumun sahabe nesli zamanında meydana gelmiş olduğu varsayılsa, ya bu

---

[210] İbn Rüşd, *ed-Darûrî,* 92.

[211] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ,* 414; İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 87; Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahim el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhu'l-Fusûl fî İhtisâri'l-Mahsûl fi'l-Usûl* (Beyrut Lübnan: Daru'l-Fikr, 2004), 254.

[212] İbn Rüşd, *ed-Darûrî,* 93; el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ,* 417-418.

[213] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 418; İbn Rüşd, *ed-Darûrî,* 93.

durumda müctehidler icmâlarında sabit kalırlar ve muhalif olan haberin doğruluk değeri araştırılır. Ya da haberin doğruluğu anlaşıldıktan sonra her iki görüş ile de amel edilir.[214]

Bir tek kişinin görüşünün icmâ' sayılıp saylmayacağı konusunda da ulema ihtilaf etmiştir. Gazzâlî, tek kişinin haberinin icmâ' olamayacağını dile getirmiştir. Tek kişinin haberi ancak kendisinin içtihadı olabilir. İbn Rüşd de tek kişinin haberinin icmâ' olamayacağını söylemiştir.[215]

[214] el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 424.

[215] İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 92; el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 426.

SONUÇ

İcmâ', İslam Hukuku'nun aslî kaynaklarından biri olması açısından büyük önem taşımaktadır. İlk dönemlerden itibaren fukaha, İslam âlimlerinin fikir birliğine önem vermiş ve onu bir hukuk kaynağı olarak görmüştür. Ancak bu durum, icmâ' üzerinde farklı görüş ve ihtilafların olmadığı anlamına gelmemektedir. Hemen hemen her dönemde icmâ' konusunda farklı görüş ve yaklaşımlar olmuştur. İcmâın oluşumunu mümkün görmeyenler genel olarak müctehidlerin belirlenmesini imkânsız olarak görürler. Belirlense dahi tamamına ulaşmayı, ulaşılsa dahi bu müctehidlerin bir araya gelmelerini, hatta bir araya gelse ve icmâ oluşsa dahi sonraki nesillere aktarılmasını imkânsız olarak görürler.

Biz çalışmamızda bu ve buna benzer birçok soru ve ihtilafa cevap aradık. Çalışmanın neticesinde ise hem İslam âlimlerinin bu ihtilaflara verdiği cevapları hem de Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün icmâ' anlayışlarını birbirine mukâyese ederek bu sorulara verdikleri cevapları tespit ettik. Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün icmâ' konusunda, bazı meselelerde aynı anlayışı benimseyip savunduğunu, bazı meselelerde ise farklı tercih ve gerekçelendirmelere gittiklerini gördük. Yaptığımız bu mukâyese sonucunda, her iki müçtehidin de kendi sistematiği içerisinde tutarlı olduğunu tespit ettik. Mukâyesemizin neticesinde Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün icmâa dair meselelerde genel olarak ittifak halinde oldukları ancak altı konuda farklı düşündüğü ortaya çıkmıştır.

Gazzâlî, icmâın hüccet oluşunun ispatı için Kitap, sünnet ve aklı delil getirirken İbn Rüşd sadece Kitap ve sünneti yeterli görüp akla yer vermemiştir. Yine Gazzâlî'ye göre icmâın gerçekleşme ve bilinme imkânını tartışmaya açmak dahi yanlıştır. İcmâ', şartlar ne olursa olsun bilinebilir. İbn Rüşd ise icmâın gerçekleşmesinin ve gerçekleştikten sonra bilinmesinin iki şekilde mümkün olabileceğini savunmuştur. Ya içinde bulunulan çağda müctehidlerin ittifakı ile

gerçekleşmesi durumunda bilinebilir ya da kendilerinden önceki çağda müctehidlerin ittifakı ile gerçekleşip sonraki nesillere aktarılmasıyla bilinebilir.

Gazzâlî'ye göre icmâın asıl delili Hz. Peygamber'in "Benim ümmetim hata üzerinde birleşmez" hadisidir. İbn Rüşd'e göre ise öncelikle Nisa suresi 115. ayeti, sonrasında ise kabul edilen hadislerdir. Bir diğer konu, her iki müctehid avâmın icmâa katılmasını kabul etmektedir. Ancak Gazzâlî avamın itiraz etmesi durumunda bu itirazın bir önemi olmadığını ve icmâın makbul olduğunu savunurken, İbn Rüşd avâmın itiraz ettiği icmâın asıl kaynak olarak kullanılmasını uygun görmemektedir.

Gazzâlî icmâa katılanların sayısı konusunda tevatüre ulaşmayı şart koşarken, İbn Rüşd tevatürün şart olmadığını ve o asırda bulunan bütün müctehidlerin muvafakat vermesini yeterli bulmaktadır. İki müçtehidin farklı düşündüğü konulardan biri de Medine ehlinin icmâının, icmâ' sayılıp sayılmamasıdır. Gazzâlî icmâın sadece bir bölgeye hasredilmesinin doğru olmadığını söyleyerek bunu kabul etmemiştir. Ancak İbn Rüşd, Mâlikî mezhebine müntesip olduğundan bu konuda mezhep imamlarına muvafakat edip Medine ehlinin ittifakını icmâ' olarak kabul etmiştir.

Netice olarak icmâın hüccet olması, meydana gelmesinin mümkün olup olmaması gibi ortaya çıkan ihtilaflara gerek İslam âlimlerinin verdikleri cevaplarla gerek de Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün icmâ' anlayışlarıyla olsun cevaplar vermeye çalıştık. Ayrıca icmâın günümüzde meydana gelmesinin önünde hiçbir engelin olmadığı düşüncesi de bizde hasıl oldu. Nitekim günümüzde değişen hayat şartlarından dolayı her gün onlarca yeni mesele ile karşılaşmaktayız. Bu meselelere İslam âlimleri yahut fetva kurulları her ne kadar bireysel olarak cevaplar verse de çoğunlukla aynı meseleye farklı hükümler verilmektedir. Ancak aslî kaynaklarımızdan olan icmâ ile hüküm verilirse hem İslam dünyasında bir birliktelikten bahsedilebilir hem de yeni ortaya çıkan meselelere daha hızlı ve sağlam bir şekilde hükümler verilebilir. İşte burada da icmâın önemi ortaya çıkmaktadır.

İcmâın meydana gelmesini mümkün görmeyenlerin gerekçeleri veya icmâa dair ortaya atılan ihtilafların çözümü günümüzde gelişen ulaşım ve iletişim şartları ile çok daha kolay bir hale gelmiştir. Nitekim müctehidlerin belirlenmesi ve bir araya gelmesi hiç de zor bir durum değildir. Ulaşım araçları ile birkaç saatte dünyanın öbür ucuna dahi gidilmektedir. Yahut iletişim araçları ile binlerce insanın görüntülü bir şekilde görüşmesi sağlanabilmektedir.

Netice olarak bundan yüzyıllar öncesinde sorun olarak görülen veya meydana gelmesi imkânsız olarak görünen birçok şey günümüzde gelişen imkânlarla artık mümkün hale gelmiştir. Bu da icmâın meydana gelmesinin önündeki engellerin artık kalmadığını ortaya koymaktadır. Bundan dolayı kanaatimize göre icmâ' müessesinin tekrar işletilmesinin önünde herhangi bir engel kalmamıştır.

KAYNAKÇA

Abdulğaffar, Muhammed Hasan. *Teysiru Usûli'l-Fıkh li'l-Mübtediîn*. Beyrut Lübnan: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2007.

Apaydın, H. Yunus. "el-Mustasfâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/124-126. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.

Apaydın, H. Yunus. "İctihâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/432-445. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.

Aybakan, Bilal. "el-Vasît". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/551-552. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.

Aybakan, Bilal. "el-Vecîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/587-588. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.

Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-. *İhkâmu'l-Fusûl fî Ahkâmi'l-Usûl*. 2 Cilt. Beyrut Lübnan: Risaletu'l-Âlemiyye, 2012.

Bâhuseyn, Yakûb b. Abdülvehhâb el-. *el-İcmâ'*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2008.

Bardakoğlu, Ali. "İbn Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/254-257. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.

Bedevi, Abdurrahman. *Müellefâtu'l-Gazâlî*. Suudi Arabistan: Vekâletü'l-Matbûât, 2. Basım, 1977.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmiu's-Sahîh*. Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2019.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali Râzî. *el-Fusûl fi'l-Usûl*. 4 Cilt. Beyrut Lübnan: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2000.

Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Rüknüddin Abdülmelik b. Abdillah b. Yusuf el-. *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*. thk. Abdulazim Mahmud ed-Dîb. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 2017.

Çağrıcı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-534. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.

Çağrıcı, Mustafa. *Gazzâli*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2. Basım, 2017.

Dîb, Abdulazim Mahmûd ed-. "Cüveynî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/141-144. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "İcmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/417-431. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.

Ebû Abdillâh, Muhammed b. Muhammed b. Abdulmelik el-Ensârî el-Evsî el-Merâkeşî. *ez-Zeyl ve't-Tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sile*. 7 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2015.

Ebu Zehre, Muhammed. *Usûlü'l-Fıkh*. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü*. İstanbul: Ensar, 3. basım., 2010.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Menhûl min Ta'lîkâti'l-Usûl*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2013.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*. çev. H. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Baskı., 2006.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Münkız mine'd-Dalâl*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2013.

Hallâf, Abdülvehhâb. *İlmu Usûli'l-Fıkh*. Beyrut Lübnan: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2000.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. Beyrut Lübnan: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2015.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*. Beyrut Lübnan: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2015.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî. *ez-Zarûrî fî Usûli'l-Fıkh (Muhtasaru'l-Mustasfâ)*. thk. Cemaluddin el-Âlevî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

Kallek, Cengiz. "Bidâyetü'l-Müctehid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/133-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992.

Karâfî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahim el-. *Şerhu Tenkîhu'l-Fusûl fî İhtisâri'l-Mahsûl fi'l-Usûl*. Beyrut Lübnan: Daru'l-Fikr, 2004.

Karlığa, H. Bekir. "İbn Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/257-288. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-Müellifîn Terâcîmi Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 1993.

Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer. *Şeceratü'n-Nuri'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye*. thk. Abdulmecid Hayâlî. 2 Cilt. Beyrut Lübnan: Daru'l Kutubi'l-Arabiyye, 2003.

Münzir, Ebu Bekr Muhammed b. İbrahim el-. *Kitâbu'l-İcmâ'*. çev. Abdulkâdir Şener. Ankara: Kalkan Matbaacılık, 2. baskı., 2013.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-Sahih*. Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2015.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *Sünenü Nesâî*. Beyrut Lübnan: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2017.

Orman, Sabri. *Gazâlî Biyografisi Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi İhya Hareketi Etkisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

Osman, Abdülkerim el-. *Sîretü'l-Gazzâlî ve Akvâlu'l-Mütekaddimîne fîhi*. Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1961.

Sarıoğlu, Hüseyin. *İbn Rüşd felsefesi*. İstanbul: Klasik, 1. Basım., 2003.

Sübkî, Ebu Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-. *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*. 6 Cilt. Kahire: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1999.

Şa'ban, Zekiyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları: Usûlü'l-Fıkh*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 19. baskı., 2014.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *Sünenü Tirmizî*. Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2017.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb Arnavut - Hüseyin Esad. 30 Cilt. Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2014.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb Arnavut - Hüseyin Esad. 30 Cilt. Beyrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2014.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb Arnavut - Hüseyin Esad. 30 Cilt. Bayrut: Müessesetü Risaleti'n-Naşirun, 2014.

Zuhayli, Vehbe. *Fıkıh Usûlü*. çev. Ahmet Efe. İstanbul: Risale Yayınları, 3. Baskı., 2015.